

Baltisaksa põllumeesteseltside võrgustiku kujunemisest

TIIT ROSENBERG

Seltsiliikumise ajaloost Eestis on üsna palju ja mitmes kontekstis kirjutatud, kuid põhjalikumaid ja uuemaid uurimusi üksikute seltsiliikide ja tähtsamate seltside ajaloost on vähe. Üks vanemaid seltsiliike, mis siinmail jalad alla sai, olid põllumeesteseltsid. Nagu mitme muu eluala huvilisi koondanud seltside puhul, asutasid baltisakslased need esmalt mõisnike ehk nn suurpõllumeeste seltside kujul. Talupoeglikud ehk nn väikepõllumeeste seltsid tekkisid neist märksa hiljem, kuid saavutasid peagi laiema kandepinna. Põllumajanduslike seltside, nagu mitme teisegi seltsiliigi ajaloo senises käsitluses on vähe tähelepanu pööratud baltisaksa seltside innovaatilisele rollile põllumajanduse edendamisel, samuti nende ja eesti seltside omavahelisele suhtele ja vastastikusele mõjule. Balti kubermangude saksa põllumajandusseltside ligi poolteise sajandi pikkune ajalugu on seni napilt uuritud. Ainus monograafiline teos on ülevaade Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ajaloost.¹ Baltikumi suurpõllumeeste seltsiliikumise juhtorgan, 1792. aastal asutatud Liivimaa sotsieteet, pälvis tähelepanu ka tema 200. aas-

¹ Hans Dietrich von Engelhardt, Hubertus Neuschäffer, *Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792–1939)*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Band 5 (Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1983).

tapäeva tähistamise puhul,² veel on selle tegevuse üksikuid külgi käsitletud mitmes artiklis.³ Eestimaa põllumajandusajaloo tähtsusele teisele, 1839. aastal Tallinnas asutatud Eestimaa Põllumajandusseltsile (edaspidi ELV, *Estländische Landwirtschaftliche Verein*; eestikeelses kirjanduses ka Eestimaa Põllutöö Selts) pole pühendatud ühtki eriuurimust – seltsi tegevust on põgusalt käsitletud vaid seoses mõne selle juhtiva tegelasega.⁴ Ometi pakub selleks võimalust nii ELV mahukas arhiiv, mida säilitatakse Tallinnas Eesti Ajaloomuuseumis,⁵ kui ka ELV tegevust kajastavad kirjutised (eeskätt koosolekute protokollid) omaaegses ajakirjanduses.⁶ Veel vähem on märkimist leidnud suurte ülekubermanguliste, nn katusseltside, lokaalsete⁷ ja erialaliste tütareltside tegevus. Tee- nimatult vähe tähelepanu ja tunnustust on leidnud ka paljud baltisaksa seltsitegelased ja nende tegevus siinse põllumajandusteaduse ja -praktika edendamisel.

Artikli eesmärk on anda esmane ülevaade baltisaksa põllumajandusseltside võrgustiku kujunemisest 19. sajandil ja nende olulisematest ettevõtmistest.

² *Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale. 25. september 1992 Tartus*, toim Sirje Kivimäe (Tartu: Ülikooli Kirjastus, 1994).

³ Vt nt: Tiit Rosenberg, „Tartu „saksa“ näitused 1860–1913”, *Tartu Linnamuuseumi aastaraamat*, III (Tartu, 1997), 45–65; Erki Tammiksaar, „Alexander Theodor von Middendorffi tegevus Liivimaa põllumajanduse edendajana ning tema seosed eesti rahvusliku liikumisega”, *Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*, Eesti Ajaloarhiivi toimetised, 14(21), koost Tõnu Tannberg (Tartu, 2006), 157–211; Tiit Rosenberg, „Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet”, *Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu*, koost Heivi Pullerits, Tartu Linnamuuseum (Tartu: Ilmamaa, 2005), 378–380.

⁴ Sirje Kivimäe, „Die Keyserlings als Landwirte in Estland“, *Baltische Welterlebnis. Die kulturgeschichtliche Bedeutung von Alexander, Eduard und Hermann Graf Keyserling*, Beiträge eines internationalen Symposions in Tartu vom 19. bis 21. September 2003, Hrsg. von Michael Schwidtal und Jaan Undusk unter Mitwirkung von Liina Lukas (Heidelberg: Universitätsverlag WINTER, 2007), 145–150; Tiit Rosenberg, „Vigala Uexkülld – „Läänemaa kuningad””, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, VIII (Haapsalu, 2004), 20–21.

⁵ Eesti Ajaloomuuseum (EAM), F. 134 – Eestimaa Põllumajandusühing (1026 säilikut).

⁶ Vt eeskätt: *Liefländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Neue Reihenfolge* (= L JL), Bd. 1–18 (1837–1865); *Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbeleiss und Handel* (= BW), Bd. 1–53 (1863–1915).

⁷ Antud juhul on mõeldud eeskätt maakondlikke mõisnike põllumeesteseltse (Kurressaare, Pärnu-Viljandi, Võru, Läänemaa, Virumaa jmt).

Saksa põllumeesteseltside võrgu kujunemise algusjärg

Esimene põllumajanduslik selts Venemaa Balti provintssides oli 1792. aastal Riias asutatud (keisrinna kinnitas 1794. aastal ja tegevust alustas 1796. aastal) Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet (edaspidi LÜÖS või sotsieteet). Valgustusideede mõjul loodud selts võttis oma töö korraldamisel eeskuju Londoni kuninglikust põllumajanduse seltsist (1753)⁸ ja Peterburi vabast majandusühingust (1765).⁹ Nagu viimati vaba majandusühingu rolli Vene seltsiliikumises kui kodanikuühiskonna kujunemise olulisima faktori ajalugu käsitletud Ameerika ajaloolane Joseph Bradley välja on toonud,¹⁰ oli viimase loomisel algatajaks Rakveres sündinud silmapaistev Vene riigitegelane, tollane Novgorodi kuberner Jakob Johann Sievers (1731–1808).¹¹

Vastavalt põhikirjale oli Liivimaa sotsieteedi ülesanne „kõikide provintsi seisuste – aadli, õpetlaste, linnakodanike ja talurahva üleüldise heaolu edendamise”, mille all mõisteti nii moraalsuse ja hariduse kui ka materiaalse arengu ja eriti põllumajanduse, kaubanduse ja töönduse edendamist.¹² Sotsieteedi loomise algatajad olid Liivimaa 19. sajandi alguse talurahvareformide peamisi läbiviijaid kubermangumarssal Friedrich Wilhelm von Sivers (1748–1823), Liivimaa aadli krediidiseltsi (1802) asutajaid ja juhte, Riia kreisimarssal Friedrich Wilhelm von Taube (1744–1807) ja Liivimaa õuekohtu tsiviilpalati

⁸ 1754. aastal Inglismaal 13 patrioodi asutatud kunstide, manufaktuuride ja kaubanduse edendamise selts oli nii kiiresti õitsele puhkenud, et juba esimese tegevuskümnendi lõpuks oli sellel 2600 liiget ja tegevuseesmärkide saavutamiseks oli välja antud 30 000 naelsterlingit. Selle seltsi eeskujul tekkis Lääne-Euroopas 18. sajandi teisel poolel ligi 80 sarnast seltsi, millest 19. sajandi keskpaigaks oli elujõulistena aga püsima jäänud vaid kümnendik. Liivimaa sotsieteet kuulus seega koos Vene vaba majandusühinguga elujõulisemate hulka. BW, 2, 12. veebruar (1863).

⁹ Vt: В. Орешкин, *Вольное Экономическое Общество в России (1765–1917)* (Москва, 1963).

¹⁰ Joseph Bradley, *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society* (Cambridge Massachusetts, London England: Harvard University Press, 2009); Джозеф Брэдли, *Общественные организации в царской России. Наука, патриотизм и гражданское общество* (Москва: Новый Хронограф, 2012), 109–110.

¹¹ J. J. Sieversi kohta vt *Deutsch-baltisches biographisches Lexikon 1710–1960* (Köln: Böhlau-Verlag, 1870), 732; Tiit Rosenberg, *Künnivaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost* (Tartu Ülikooli kirjastus, 2013), 63–64.

¹² Engelhardt, Neuschäffer, 182–190 (Verfassung der Societät).

president Leonhard Johann vabahärra von Budberg (1727–1796). Viimasest sai ka sotsieteedi esimene president. LÜÖS sai teoks tänu Riia suurkaupmehe ja mõisaomaniku Peter Heinrich Blanckenhageni (1723–1794) annetatud asutamiskapitalile (40 000 albertustaalrit). Algatajad komplekteerisid sotsieteedi uuendusmeelsematest mõisnikest ja see koosnes alati 13 tegevliikmest (neist üks Blanckenhagenite esindaja), kes pidid kuuluma Liivimaa pärusaadlisse ja olid enamikus põllumajanduspraktikud või tegevad rüütelkondlikus omavalitsuses.¹³ LÜÖS täiendas väljalangenud liikmete ridu koopteerimise teel. Ametisse võeti alaline sekretär,¹⁴ kes ei pruukinud kuuluda rüütelkonda, nagu auliikmedki.¹⁵ LÜÖS toimis akadeemia-taolise teadusorganisatsioonina. Tema tegevus oli korraldusliku iseloomuga, selle liikmed tegutsesid auameti korras, kogunedes kahel korral aastas (jaanuaris ja algselt septembris) korralistele üldkoos-

¹³ Otsustavat mõju avaldasid sotsieteedi tegevliikmed ja esijoones president, kellest mõjukamad olid Raadi ja paljude teiste mõisate omanik maanõunik Reinhold Wilhelm von Liphart (1807–1828), kes tõi seltsi Riiasse Tartusse, et tugevdada selle sidet ülikooliga; Vorbuse, Palupera ja Hellenurme mõisa omanik maanõunik Karl Axel Christer parun Bruiningk (1835–1846), Liivimaa Põllumajanduse ja Töõnduse Edendamise Seltsi asutaja ja esimees (1844–1848); Maramaa mõisa omanik dr Karl Eduard von Liphart (1847–1862), kelle aegu eriti tihenesid seltsi sidemed Tartu õpetlastega; Hellenurme ja Pööravere mõisa omanik ja tuntud loodusteadlane akadeemik Alexander von Middendorff (1862–1882), kes andis karjakasvatuse edendamiseks uue suuna Liivimaa põllumajandusele, pani aluse tõukarjaaretlusele ja laialdasele näitusetevõtmisele, ning Kuremaa mõisa omanikud maanõunikud Eduard von Oettingen (1882–1900) ja Erich von Oettingen (1906–1927), kes eesrindlike põllumeestena seisid paljude praktiliste uuenduste eesotsas. Vt ka Uustalu artiklit.

¹⁴ Seltsi sekretäridest, kellest mitu tegi põllumajandusteadlasena otsest uurimistööd, oli suurem tähtsus Andreas von Löwis of Menaril (1811–1839), kes pani kindla aluse sotsieteedi perioodilistele väljaannetele; Wilhelm von Hehnil (1840–1861), kes oli *Liivimaa Põllumajanduse aastaraamatute* väljaandja ja esimeste Tartu põllumajandusnäituste üks peakorraldaja 1857 ja 1860; dr Karl Hehnil (1861–1868), hilisemal Riia polütehnikumi ja Tartu ülikooli põllumajanduse professoril, kelle huvialad olid Liivimaa põllumajanduse intensiivistamine ja majandus-statistilised uuringud ning kes algatas 1863 Balti Põllumajanduse, Töõnduse ja Kaubanduse Nädalalehe väljaandmist; tuntud majandus- ja poliitikategelasel insener Hermann von Samson-Himmelstiernal (1868–1875), kes oli 1875–1887 ka Liivimaa Põllumajanduse ja Töõnduse Edendamise Seltsi esimees ja Tartu näituste üks väljakujundajaid, ning kõige pikemaajaliselt tegutsenud silmapaistval majandusteadlasel ja agronoomil dr Gustav von Strykil (1876–1927).

¹⁵ Nii kuulusid esimeste auliikmete hulka pastorid A. W. Hupel Põltsamaalt ja F. J. Klapmeyer Kuramaalt ning Riia literaat C. W. Friebe (oli 1800–1810 ka sotsieteedi sekretär). 1912. aastaks oli auliikmete arv kasvanud 52-ni (Alexander v. Tobien, *Die Liuländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus*, Bd. 2 (Berlin 1930), 66).

olekutele, mis kestsid mitu päeva, arutamaks olulisimaid probleeme ja kavandamaks abinõusid nende lahendamiseks.

Kuni 1813. aastani tegutses sotsieteet Riias, sealtpäele aga kuni tegevuse lõpetamiseni seoses baltisakslaste sunnitud opteerumisega 1939. aastal Tartus. LÜÖSi Tartusse ületoomine tõstatati sotsieteedi sekretäri (1796–1800) ja äsja Tartu ülikooli professoriks kutsumatud Georg Friedrich Parroti ettepanekul juba 1800. aastal. Kui algselt domineerisid liikmete seas Liivimaa Läti osa mõisaomanikud ja Riia ametiasutuste (Liivimaa rüütelkonna ja õuekohtu) juhtivtegelased, siis sotsieteedi peakorteri Tartusse toomisest alates läksid nii juhtohjad kui ka liikmete enamus kindlalt Põhja-Liivimaalt pärit tegelaste kätte. LÜÖSi suviseid istungeid hakati väljasõidu korras pidama mõnes Lõuna-Liivimaa linnas (1862. aastast vahetevahel ka Riias) või edumeelsemas mõisas, aga kolme- kuni neljapäevalisteks istungiteks kasvanud jaanuarikuu koosolekud toimusid ikka Tartus. Algselt kinnistele sotsieteedi istungitele kutsuti alates 1838. aastast järjest enam ka asjatundjaid mujalt. A. v. Middendorfi presidendiks saamisel muutusid sotsieteedi ja selle tütareltside koosolekud avalikeks, kõigist seisustest asjahuviliste jaoks avatuks. Tegevusraha saadi kõigepealt põhikapitali protsentidest, millele tegev- ja auliikmed lisasid igal aastal teatud summa oma äranägemisel. Hiljem saadi toetust riigiasutustelt, eraettevõtelt ja üksikisikult, nii et LÜÖS muutus üsna rikkaks organisatsiooniks, mis võis toetada nii oma tütarseltse ja nende ettevõtmisi kui ka mõningaid eesti ja läti põllumeesteseltside üritusi ja väljaandeid, arendada näitusetegevust, anda välja erialakirjandust, korraldada katse- ja uurimistööd, organiseerida konkursse jms.

Lähtuvalt sotsieteedi finantsvõimalustest on üks selle tegevuses silmapaistvat rolli etendanud ja seltsi hästi tundev von Wolfide suguvõsa esindaja eristanud sotsieteedi tegevuses kolme perioodi: 1) rajamisest kuni umbes 1830; 2) 1830–1892; 3) alates 1892 [kuni u 1918; neljandaks perioodiks võib lugeda kahe maailmasõja vahelist aega, mil sotsieteet jätkas tegevust Eesti Vabariigi piires ja oludes – *T. R.*]. Kui esimesel perioodil tugines sotsieteet vaid omavahenditele, siis teisel perioodil lisandusid sellele Liivimaa rüütelkonna toetused ja kolmandal perioodil Liivimaa aadli krediitseltsi ning ka Vene põllumajandusministeeriumi subsidiidu-

mid. Nii sai LÜÖS 1911. aastal Liivimaa maapäevalt 2000 rubla, krediidiseltsilt 38 600 rubla ja ministeeriumilt 13 566 rubla. Tänu sellele sai sotsieteet arendada märksa laiahaardelisemat tegevust kui esimesel kahel tegevusperioodil, mil tugineti eeskätt oma liikmete initsiatiivile.¹⁶

Kooskõlas majanduselu mitmekesisustumise ja 1820. aastatel alanud põllumajanduse agrotehnilise uuenemisega püüdis LÜÖS laiendada oma tegevuse kandepinda. Ühelt poolt taotleti olla kõigi kolme Balti provintsi analoogsete seltside tegevuse koordineerija või koguni katusorganisatsioon, teiselt poolt püüti luua piiramata liikmeskonnaga tüterseltse ja seejärel ka allasutusi kindlamate tööloikude tarvis. Nii asutati seoses meriinolammaste karjade soetamise buumiga 1825. aasta paiku Liivimaa Lambakasvatajate Selts (*Verein livländischer Schafzüchter*), mis tegi koostööd Eestimaa sarnase seltsiga.¹⁷

1830. aastate lõpul asutati ka esimesed ülekubermangulised põllumeesteseltsid naaberprovintsidest. 31. oktoobril 1839 kinnitas keiser kolme põllumajandusseltsi (Kuramaa, Kuldiga ja Eestimaa)

¹⁶ Nicolas v. Wolff, *Die Reichsfreiherrn von Wolff in Livland 1670–1920* (Tartu, 1936), 133.

¹⁷ Ülevaade selle seltsi tegevusest seni puudub. Kirjanduses esineb viiteid ka Liivi- ja Eestimaa (Balti) Lambakasvatajate Seltsile. Seltsi üks algatajaid ja juhte oli K. A. Ch. parun Bruiningk, kelle juhatusel on toimunud ka ühiseid koosolekud. Nii on 1841. aasta koosoleku ülevaates seltsi nimena märgitud *Verein für Schafzüchter und Landwirthe in Liv- und Ehstland*. (LJL, 4, Bd. 1, H. 1841). Selts asutati eesmärgiga levitada lambakasvatuse alaseid teadmisi ja ergutada lambakasvatajaid oma karju parandama. Liivimaa Lambakasvatajate Seltsi õiguslik alus oli 22. mail 1826 kinnitatud ministrite komitee seadus peenvillalammaste kasvatamise edendamise kohta Läänemere kubermangudes, kuid ametliku põhikirja sai selts alles 28. juulist 1853. aastal, kui kindralkuberner A. Suvorov selle kinnitas. (EAA, 1185-1-150, l. 58–60). Kuna meriinokasvatus Balti kubermangudes 19. sajandi keskpaigast vähikäiku tegi, siis on ka lambakasvatusseltside tegevus soikunud, nende tegevuse lõpetamise aeg on teadmata. (*Arhiiviuht III. Vabad ühendused. Ettevõtted. Kollektioonid*, koost Lea Teedemaa (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010), 126). Samuti on käsitlemata kindlustusseltside ajalugu, mille esimesed esindajad (samuti nagu lambakasvatajate seltsi LÜÖSi tüterseltsiks peetud) olid 1831. aasta paiku nii Liivi- kui ka Eestimaal tegevust alustanud rahekahjude vastu kindlustamise selts (*Verein für Hagelassekuranz*) ja 1861. asutatud vastastikku tulekahju vastu kindlustamise selts (*Verein der livländischen gegenseitigen Feuerassekuranz*), mis pakkusid maal kindlustust eeskätt mõisatele. Esimene uurimus viimaste kohta on: Lea Teedemaa, „Vastastikuse kindlustuse seltside teke ja tegevus Tartu- ja Võrumaa valdades 19. sajandi teisel poolel kuni 1906. aastani”, *Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 19 (26), koost Tõnu Tannberg (Tartu, 2012), 146–162.

põhikirjad, mis kohe ka kõigile kolmele Balti provintsile mõeldud ajakirjas *Inland* avaldati.¹⁸ Kuramaa seltsi, mis edaspidi kandis Kuramaa Õkonoomilise Seltsi nime, algatasid 33 Kuramaa mõisnikku ja põllumajandusasjatundjat juba 12. detsembril 1836 (nende seas oli ka tollal Kuramaal töötanud eestlasest kroonu maamõõtja Jakob Johnson), kes pöördusid Kuramaa mõisnike poole üleskutsega asutada „*Verein zur Beförderung des Ackerbaues, der Gartenkultur und veredelter Viehzucht*”. Jaanuaris oli valmis ka põhikiri, mille asutajaliikmete valitud president võimudele kinnitamiseks esitas. Selle kinnitamine aga venis instantse pidi liikudes. Erinevalt Liivimaa sotsieteedist olid Kuramaa ja kõik järgmised seltsid avatud, st piiramata liikmete arvuga ühendused, mille liikmeks võisid astuda kõigist seistest asjast huvitatud inimesed, kes võeti liikmeks üldkoosolekul hääletamise korras. Kinnitamise ootuses oli end 1838. aasta lõpuks Kuramaa seltsi liikmeks üles andnud 63 meest ja 1841. aastaks oli seltsil juba 146 liiget ja 41 auliiget.¹⁹

Nimetatud seltsist sõltumatult sai Kuramaa teisegi põllumajandusseltsi – algselt koos Eestimaa seltsiga Liivimaa sotsieteedi filiaalselt kavandatud Kuldiga selts registreeriti iseseisva seltsina – nagu seisis põhikirjas: „Kuldiga linnas Kuramaal asutatakse keisri kinnitatud eeskirjade ja statuutide põhjal põllumajandusselts, nagu on sarnased Moskvas, Odessas ja Valgevenes.” Selts (*Ökonomische Gesellschaft zu Goldingen in Kurland*) alustas tegevust 1840. aasta algul.²⁰

Järgmised kolm põllumajandusseltsi asutati Kuramaal alles hulk aega hiljem: Tukumsis 1867, Dobeles 1871, Jaunjelgavas 1877 ja Talsis 1878.²¹ Kuna nende liikmete hulgas oli juba piisavalt palju Kuramaa Õkonoomilise Seltsi liikmeid, siis tunnistasid eespool nimetatud lokaalseltside esindajad 1879. aastal viimase keskseltsiks ja end selle haruseltsideks.²²

¹⁸ *Das Inland*, 6 (1840), 82–86; 7 (1840), 98–102.

¹⁹ Vt: Max von Blaese, *Die Kurzemes Ekonomiska Biedriiba (Kurländische Ökonomische Gesellschaft). Ihre Gründung, Tätigkeit und Auflösung in der Zeit vom Jahre 1836 bis zum 22. Juni 1936* (Riga, 1939), vt lk 74: Kuramaa sotsieteedi tegevuse lõpetas Läti valitsus Läti põllumajanduskoja seadusega 9. jaanuarist 1936, 8. juulil 1936 võttis valitsuse nimetatud komisjon KS varad üle.

²⁰ *LJL*, Bd. 3, H. 4 (1840), 13–16.

²¹ Venemaa põllumajandusseltside nimekiri seisuga 1. jaanuar 1898. LVVA (Läti riiklik ajalooarhiiv), 214-1-941, l. 414.

²² *BW*, 41 (1878), 649–650; *BW*, 14 (1879), 262–264; M. v. Blaese, 9.

Eestimaa Põllumajandusseltsi (edaspidi ELV) ellukutsumine ja registreerimine käis kiiremini. Selle põhikiri, millele kirjutasid seltsi asutajatena Tallinnas 9. märtsil 1839 alla Eduard von Fock,²³ Otto von Grünewaldt²⁴ ja dr Carl Hueck,²⁵ kinnitati juba sama aasta lõpus. Väidetavalt oli selle seltsi eelkäijaks 1810. aastal August von Kotzebue (1761– 1819) asutatud, kuid lühikest aega tegutsenud Eestimaa Põllutööselts (*Estländische Ackerbaugesellschaft*).²⁶ Väärib märkimist, et erinevalt teistest seltsidest rõhutati ELV põhikirjas (§ 2), et „*seltsi eesmärk on kõigi Eestimaa põllumajandusharude ja nende seotud tehniliste käsitööalade edendamise, kusjuures esijoones peetakse silmas nii Eestimaa talupoegade majanduslikku olukorda kui ka nende vahekorda mõisnikega*”. Seltsi tegevuse aluseks pidi saama mitmesuguste katsete korraldamine ja nende tulemuste tutvustamine ja läbiarutamine seltsi istungitel, et seejärel omandatud teadmisi ning kogemusi ka laiemale üldsusele avaldada. Iga seltsi liige pidi kahe aasta jooksul esitama vähemalt ühe vastava ettekan- de või kirjatöö. Avaldamist väärivad teated tuli saata Liivimaa sotsieteedile, kellest ELV end sõltuvaks tunnistas. Aasta jooksul pidi selts pidama vähemalt kaks üldkoosolekut, millele kõik liikmed olid kohustatud ilmuma või siis ärajäämise põhjustest juhatust teavitama. Koosolekuile tohtis kaasa tuua ka võõraid, kes aga otsuste tegemisel ei osalenud. Liikmemaks oli põhikirja kohaselt 10 assignaatrubla (Kuramaa seltsil kuus ja Kuldiga seltsil kaks hõberubla).²⁷

²³ Eduard von Fock (1798–1884), Sagadi mõisa omanik, oli õppinud õigusteadust Tartus ja Heidelbergis, oli 1820–1839 Eestimaa Rüütelkonna sekretär, 1839–1883 maanõunik (*Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960* (Köln, 1970) (= DBBL), 219).

²⁴ Otto von Grünewaldt (1801–1890), Koigi, Prandi, Laimetsa ja Vaimastvere mõisa omanik (majandas Koigi mõisat 1825–1862); oli õppinud kameralistikat Tartus ja zooloogiast Göttingenis ja Bonnisis; oli Eestimaa Rüütelkonna kreisisaadik 1839–1851, maanõunik 1857–1858, osales mõõtuandvalt Eestimaa 1856. a talurahva-reformi ettevalmistamisel ja elluviimisel. Eesrindliku põllumehena oli 1834–1863 Liivimaa sotsieteedi liige, seejärel auliige, Eestimaa Põllumajandusseltsi asutaja ja 1839–1848 esimees. 1862–1869 reisis, elas seejärel Tallinnas (DBBL, 273).

²⁵ Carl von Hueck (1811–1889), Munalaskme mõisa omanik, põllumajandusteadlane ja genealoog. Õppis ökonomikat Tartus ja Jenas, *dr. phil.* Jenas 1834, 1834–1837 Eldena (Greifswaldis) põllumajandusakadeemia dotsent, 1839–1876 majandas Munalaskmet, kus õpetas välja noori põllumehi ja mille seejärel pojale üle andis. Lükkas tagasi pakkumised põllumajanduse professori kohale Tartus (1846) ja Göttingenis. ELV kaasasutaja (DBBL, 345).

²⁶ Neuschäffer, Engelhardt, 75.

²⁷ Das Inland, 7 (1840), 98–102.

Liivimaa sotsieteedi kohalikud ja erialased tütareltsid

Liivimaa sotsieteedi algatusel tekkis 1840. aastate algul Liivimaa mitu uut põllumajandusseltsi, mis asutati sotsieteedi haru- ehk tütar-seltsina (*Filialverein*). Vastava ettepaneku tegi sotsieteedi 1837. aasta jaanuarikoosolekul Otto vabahärra von Wolff (1790–1838), kelle plaan avaldati sotsieteedi pöördumisena provintsi põllumeeste poole üleskutsega asutada kohalikke põllumeesteseltse.²⁸ Selles plaanis avaldatud põhimõtetele tuginesid nii ELV kui ka järgnevalt rajatud LÜÖS-i tütareltside põhikirjad.²⁹ Nagu kava ette nägi, kutsuti tütareltsid ellu mõne LÜÖS-i liikme eestvedamisel, kes „korraldab selleks koosoleku, kutsudes kokku esimesed seltsiliikmed. Hiljem täiendavad seltsiliikmed vaba valiku teel oma liikmeskonda, mille suurus on iga seltsi jaoks vaba. Tulevikus võiks selliseid seltse moodustada ka teised haritud põllumehed, kelle valitud esimehed astuksid seejärel ühendusse sotsieteediga, kes võiks nad tihedama sideme saavutamiseks oma auliikmeks valida. Need seltsid saavad olema sotsieteedi allosakonnad ja on temaga pidevas ühenduses nii sise- kui välismaiste kogemuste levitamiseks. ... Kui taolised seltsid peaks tekkima naaberprovintside Eesti- ja Kuramaal ja nad avaldaksid soovi tütareltside moel sotsieteediga ühendusse astuda, siis võtaks LÜÖS nad rõõmuga vastu, avaldaks nende protokolle ja astuks teisigi samme meie provintside haritud põllumeeste omavaheliste sidemete tugevdamiseks.”

Tütareltside tegevuspiirkonna kohta sotsieteet ettekirjutusi ei teinud – need võisid hõlmata kas üht või mitut kihelkonda või ka suuremat piirkonda. Seltsielu korralduslik külg jäi iga tütareltsi enda seada, tingimusel, et nende tegevussuunad oleksid kooskõlas LÜÖS-i põhieesmärkidega.

Esimestena reageerisid ülekutsele Pärnu- ja Viljandi kreisi ning Saaremaa mõisnikud. 6. novembril 1839 korraldati Pärnus koosolek, millel osales 12 Pärnu ümbruse mõisnikku,³⁰ sh LÜÖS-i auliige ja

²⁸ Plan zu den von der livl. ök. Societät zu stiftenden ökonomischen Filial-Vereinen. LjL, Bd. 1, H. 2 (1838), 49–56.

²⁹ LÜÖS kirjavahetus 1840–1841 tütareltside, Riigivarade Ministeeriumi ja teistega, EAA, 1185-3-87.

³⁰ LjL, Bd. 3, H. 3 (1840), 52–58.

Pärnu-Viljandi kreisisaadik Gustav Reinhold von Rennenkampff.³¹ Järgmiseks koosolekuks tuldi kokku aasta hiljem, et arutada Pärnu ümbruse ulatuslike turbasoode kuivendamise ja ülesharimise võimalusi. Omaette elujõulist Pärnu kreisi seltsi selle kandi rüütlimõisate vähesuse ja mõisavõrgu hõreduse tõttu siiski ei tekkinud, vaid see liitus peagi aktiivsema Viljandi kreisi mõisnike asutatud seltsiga Pärnu-Viljandi Põllumajandusseltsiks.

Viljandi Põllumajandusseltsi algatas 26. veebruaril 1840 LÜÖS-i liige kreisikohtunik Friedrich von Sivers Õisust.³² 16 liikmega asutamiskoosolekul vastuvõetud põhikirjas oli seltsi eesmärgiks seatud „edendada põllumajandust oma ümbruskonnas LÜÖS püüdluste toetamiseks”. President F. v. Siversi kõrval on sellele asutajate ja juhatuse liikmetena alla kirjutanud tulevane Liivimaa 1849. aasta talurahvaseaduse ideoloog ja läbiviija parun Hamilkar von Fölkersahm (1811–1856) ja M. von Hehn.³³ Septembriks 1841 oli seltsiga ühinenud 24 mõisnikku ja moodustatud oli kaks lugemisringi põllumajandusliku kirjanduse soetamiseks ja levitamiseks, samuti asuti korraldama mõnda katset.³⁴

Saaremaa tütareltsi asutamise initsiaatoriks ja esimeseks esimeheks oli kindralmajor Georg Wilhelm von Dittmar.³⁵ Tema kutsel

³¹ G. R. v. Rennenkampff (1784–1869) oli Helme mõisa omanik (1818–1866) ja üks Liivimaa rüütelkonna liberaalsemaid juhtpoliitikuid, kes pooldas juba talurahva vabastamise aegu teorendilt raharendile üleminekut. 1819–1827 oli ta uue talurahvaseaduse elluviimise komisjoni liige, 1827–1836 Liivimaa aadli krediidiseltsi ülemdirektsooni nõunik, 1836 Pärnu-Viljandi kreisisaadik ja valiti 1847 maanõunikuks, millest ta aga loobus. Elas vahelduvalt Helves, Riias, Tartus, Peterburis, Oldenburgis, Kreekas, Alžeerias ja Egiptuses. Oli 1833 Riia ajalooeltsi asutajaliige (DBBL, 619–620).

³² Fr. v. Sivers (1792–1869) pärines vabameelsuse ja talupojasõbralikkuse poolest tuntud Õisu von Siversite suguvõsast. Pärast lühikest stuudiumi Tartu ülikoolis ja sõjaväeteenistust tegutses alates 1816. aastast mõisapidajana Valgutas ja 1829. aastast isalt päritud Õisus, mille ta tänu arvukatele uendustele üheks Liivimaa silmapaistvamaks majapidamiseks muutis. Rüütelkondlikes ametites oli ta 1816–1824 ja 1829–1836 kihelkonnakohtunik, 1836–1847 kreisikohtunik ning 1847–1856 maanõunik. Avaldas suurt mõju H. v. Fölkersahmile, kes kuulus tema sõprade hulka. Oli LÜÖS liige ja 1840–1850 Pärnu-Viljandi Põllumajandusseltsi president (BW, 19–20, 14. Mai (1869), 261–267).

³³ Ilmselt kaardiväekapten Wilhelm Martin Theodor von Hehn (?–1860) – Tamme mõisa (Kanepi khh) omanik (1833–1860) ja kindraladjutant krahv Johann Anrep-Elmptile kuulunud Kärstna ja Murikatsi (Helme khh) ning Pahuvere (Paistu khh) mõisa ülevalitseja või rentnik (Leonhard von Stryk, *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. I. Theil: Der estnische District* (Dorpat, 1877), 221).

³⁴ EAA, 1185-3-87, l. 98–102.

³⁵ G. W. v. Dittmar (1789–1852) teenis 1807–1833 sõjaväes, läks kindralmajorina brigaadikomandöri kohalt erru (tema ema Elisabeth von Buxhoeveden Paadlast

kogunes Kuressaares 21. aprillil 1840 asutamiskoosolekule 13 isikut, enamikus mõisaomanikud ja Saaremaa ülemvaimulik (superintendent Alexander von Schmidt Muhust). Järgmisel korral, 30. septembril 1840 tuldi kokku arutama ristikheinakasvatuse sisseseadmist ja mandril kasutatava harkadra sobivust Saaremaa oludes.³⁶

Ehkki Viljandi, Pärnu ja Saaremaa seltsid alustasid agaralt tegutsemist, tekkis nende teele ootamatu tõrge, kui augustis 1841 selgus, et LÜÖS on neid ellu kutsudes ületanud heauskselt oma põhikirjalisi õigusi. Sotsieteet pidi riigivarade ministrile krahv P. D. Kisseljovile esitama ettevõtmise põhjendused³⁷ ja saatma asutatud tütarsetsiide põhikirjad keisrilt kinnituse saamiseks. Võttis mitu aastat aega, kuni keiser mõlemad seltsid 1845. aastal kinnitas – **Pärnu-Viljandi Põllumajandusselts** 9. veebruaril ja Saaremaa selts **Kuressaare Põllumajandusseltsi** nime all 14. detsembril. Mõlema seltsi põhikirjad avaldati koguni Vene seaduste täielikus kogus.³⁸ Alles põhikirja kinnitamise järel said seltsid kubermanguvalitsuselt korralduse asuda seltsi ellu kutsuma, ehkki seltsid olid ilmselt vahepealselgi

ja abikaasa Wilhelmine Elisabeth von Moeller Pajumõisast olid saarlased), võeti 1833 vastu Saaremaa rüütelkonda, oli Loona (Kaarma), Ohtja (Mustjala) ja Jursi (Valjala) mõisa omanik, 1842–1849 Saaremaa maamarssal (DBBL, 169).

³⁶ EAA, 1185-3-87, l. 110–113.

³⁷ 18. septembril 1841 koostatud LÜÖS vastuskirjas ministrile põhjendati filiaalide vajalikkust sellega, et haritud põllumehed asuvad üksikest eemal, mistõttu pole neist kõigil võimalik sotsieteedi koosolekuid külastada ja põllumajanduslike küsimusi arutada. Ka valitsevat nende seas veel suur tagasihoidlikkus oma kogemuste kirjapanekul, et neid sotsieteedi kaudu suuremale publikule edastada. Ühtlasi tahaks sotsieteet teada teiste, oma liikmeskonda mittekuuluvate põllumeeste kogemustest ja arvamustest, sh isegi ebaõnnestunud katsetest ja ettevõtmistest, mis on tulenenud kas ettevõtmise sobimatusest või kohalikest ebasoodsatest tingimustest. Seltside nimetamisel tütarsetsiideks viitas LÜÖS siinsetele väikestele abikirikutele (*Filialkirche*), mis on asutatud suure kauguse tõttu peakirikust koguduseliikmete mugavuse mõttes. Need ei moodusta mitte iseseisvat kogudust, vaid tegutsevad suure koguduse juhatuse all. Väiksemas mastaabis ja väiksemate vahenditega taotlevad need samu sihte mis peakoguduski. Kavandatavad tütarsetsiidid peavad ilmselt väiksemate vahenditega opereerima ega suuda seetõttu suuremaid koosolekuid ega raamatukogusid korraldada, samuti laialdast kirjavahetust pidada. Nende tegevuspiirkond poleks kuigi suur ja nad saaksid edukamalt toimida vaid LÜÖS-i väljaantava ajakirja, raamatukogu, kogude ja kui vaja, siis ka rahaliste vahendite toel ... Kuna vene keeles pole *Filialvereini* nimetamiseks sobivat sõna ega mõistet, siis kasutati selle vene keelde tõlkimisel sõna *uspomogatelnoi* kui tähenduselt lähimat. Juhul kui ministrile see sõna ei meeldi, siis ehk leitakse sobivam mõiste või rahulduetakse ka vene keeles sõnaga *filiaal*. EAA, 1185-3-87, l. 110–113.

³⁸ *Полное Собрание Законов Российской Империи. Изд. II (= ПСЗ II), Т. XX, Отделение первое (1845), No. 18722, 20705.*

ajal oma tegevust jätkanud, pidades aastas mitu põhikirjajärgset üldkoosolekut.

LÜÖS-i tütareltsidest aktiivsemaid oli kogu tegutsemisaja jooksul aga **Pärnu-Viljandi Põllumajandusselts** (edaspidi PVPS), mille eesotsas olid mõõtu andvateks tegelasteks Õisu ja Heimtali von Siversite ja Riidaja von Strykide suguvõsa esindajad, kes on jätnud märkimisväärse jälje Eesti põllumajanduse arengusse.³⁹ Seltsi esimehe ametis olid Friedrich von Sivers Õisust (1792–1869; esimees 1840–1850); Peter Anton von Sivers Õisust (hiljem Rápina mõisa omanik; 1807–1893; 1850–1853); Ludwig von Rathlef Lahmuselt (1799–1873; 1853–1863); Hermann Friedrich von Sivers Heimtalist (1815–1867; 1863–1867); Heinrich von Bock Loodist (1818–1903; 1867–1872); Valentin von Bock Kaubist (1831–1911; 1872–1873); August von Sivers Õisust (1825–1876; 1873–1876); Friedrich von Stryk Riidajast (1828–1912; 1876–1901, seejärel auesimees); Friedrich Woldemar von Sivers Heimtalist (1846–1926; alates 1901). Viimase kõrval etendas pikka aega tooniandvat osa ka Alfred von Sivers Õisust (1854–1911; aseesimees alates 1903). Pikka aega (1868–1904) täitis seltsi sekretäri ülesandeid Viljandi hoiu- ja laenukassa direktor ja linnavolinik J. Körber, tänu kellele on seltsi tegevus dokumenteeritud üksikasjalikumate ülevaadete ja aastaaruannetega Baltische Wochenschrifti veergudel kui mõne teise seltsi tegevus.

Vaatamata nimele hõlmas seltsi tegevus esimese poolsajandi vältel siiski vaid Viljandi kreisi mõisnikke. Nagu seltsi juubelikoosolekul 1890. aastal ilmnes, taotlesid Pärnu kreisi mõisnikud nüüd seltsi tegevuse reaalselt laiendamist Pärnumaale ja soovisid, et aastas üks koosolek peetaks Pärnus. Enne seda olid 12–15 Pärnumaa mõisniku kavatsenud omaette seltsi asutamist või koguni hetkel kiratsetanud Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi ülevõtmist, mis aga siiski ei õnnestunud.⁴⁰ Järgmistel aastatel ongi PVPS ühe korralise koosoleku pidanud jaanipäeva paiku Pärnus. Enamasti kaasnes sellega ka seltsi Pärnumaa liikmete tähelepanuväärsemate mõisamajapidamiste (Audru, Uulu, Tõstamaa, Sindi jt) külastamine. Viljandis peetud

³⁹ Siversite kohta vt: Ants Hein. Õisu. Ühe Liivimaa mõisa ajalugu ja arhitektuur (Tallinn: Hattorpe, 2013).

⁴⁰ Vt: J. Körber, „Kurzer Rückblick auf die Thätigkeit des Pernau-Felliner landw. Vereins während seines 50-jährigen Bestehens anno 1840–1890“, BW, 13 (1890), 149–158.

koosolekutel osales Pärnumaa mõisapidajaid harvem. Seltsi liikmete arv kõikus 50–60 vahel, aastas peeti kaks kuni kolm koosolekut, kus arutati üpris detailselt ja asjatundlikult kõiki aktuaalseid küsimusi, sh seltsi enda liikmete läbiviidud katseid. Peatähelepanu pälvisid hobuse- ja veisekasvatuse küsimused, mille edendamiseks eriti talurahva hulgas oli 1850. aastate algul korraldatud ühepäevaseid veiste ülevaatusi (*Kuhschauen*) ja hobuste võiduajamisi. 1870. aastate algul alustas PVPS aga nagu teisedki kohalikud seltsid põllumajandusnäituste korraldamist. Esimesed kolmepäevased näitused (*Felliner Local-Ausstellung*) peeti Viljandis juunis 1873 ja 1875 ning augustis 1879; edaspidi aga nende suurte näituste korraldamisest loobuti, jättes need alates 1883. aastast Viljandis oma näitusi korraldama hakanud Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi (VEPS) hooleks. Küll aga jäid PVPS-i ettevõtmiseks künnivõistlused, mida korraldati alates 11. septembrist 1882 Viljandis kümmeaasta vältel, osavõtjateks eeskätt mõisa- ja hiljem ka talusulased. 1888. aastast hakati vahepeal seisakumärke ilmutanud hobusekasvatuse edendamiseks korraldama igasuviseid noorhobuste ülevaatusi (viimane, XXV ülevaatus toimus 18. juulil 1913), ergutamaks eriti talunikke.

VEPS-i näitusi, kus peamiste ekspertide-auhinnamõistjatena tegutsesid PVPS liikmed, hakati 1883. aastast pidama igal aastal augusti lõpul ning tänu oskuslikule korraldusele ja kaasnevatele kultuuriüritustele ning oma seltsihoonetele ja suurele krundile, kuhu püstitati statsionaarsed näituserajatised, saavutasid need suure populaarsuse kogu maakonnas ja üle selle piiridegi. Mis puutub asjatundjatesse, siis tuleb siin rõhutada just PVPS-i panust. C.R. Jakobsoni presidendiks oleku aegu oli VEPS olnud üks saksavaenulikumaid väikepõllumeeste seltsi, kuid alates 1893. aastast, kui selle juhtkonnas toimus põlvkondade vahetus ja eestseisuses hakkasid köstrite ja taluperemeeste asemel domineerima eesti soost suurtalunikud ja mõisapidajad, laabus koostöö nn suur- ja väikepõllumeeste seltside vahel sedavõrd, et PVPS-ist sai VEPS-i näituste kaaskorraldaja ning üks PVPS-i juhttegelasi, kreisisaadik ja hilisem maanõunik Victor von Helmersen Karulast (1843–1910) oli 1895–1898 valitud koguni VEPS-i presidendiks.⁴¹ 20. sajandi algusest aga hak-

⁴¹ Eelnevalt, 1894. aasta lõpus oli V. von Helmersen valitud VEPS-i auliikmeks, nagu enne teda oli valitud mitmeid teisigi silmapaistvamaid baltisaksa põllu-

kas see ajutine kodurahu ja koguni idüll, mida võis täheldada mitme teisegi piirkonna mõisnike ja talunike seltside vahel, kaduma ja seejärel koguni pingestuma, põhjuseks nii majandusliku kui ka sotsiaal-poliitilise konkurentsi teravnemine. Siiski olid suhted suur- ja väikepõllumeeste seltside vahel hulga mitmetahulisemad ja mitte nii must-valged, nagu senise kirjanduse põhjal võib arvata.⁴² Selle avamine nõuab aga edasist põhjalikumat uurimistööd.

Kuressaare Põllumajandusseltsi tegevuse kohta leidub paraku üpris fragmentaarseid teateid peamiselt omaaegsest ajakirjandusest. Ehkki LÜÖS tütareltsina lasus tal tegevusülevaate esitamise kohustus emaseltsile, leiab neid näiteks Baltische Wochenschrifti veergudelt teiste tütareltsidega võrreldes harva. Tema tegevus kulges üsna korrapäraselt kuni 1860. aastate keskpaigani (selleks ajaks oli peetud 50 koosolekut), soikus siis ligi paarikümneks aastaks ja elavnes taas sajandivahetuse paiku. Siiski on selts suutnud teiste eeskujul samuti mitu põllumajandusnäitust korraldada – Saaremaa põllumajandusnäitused (1876, 1883, 1887, 1894, 1900, 1905, 1907), mis peeti Kuressaare piiskopilossi jalamil ja kestsid kaks-kolm päeva, tõmbasid kaasa ka väikepõllumehi, kellega püüti eriti 1880.–1890. aastatel ühist keelt leida ja selleks mitu ühist koosolekutki peeti.

LÜÖS maakondlikest tütareltsidest kõige hiljem, 1877. aastal alustas tegevust **Võru Põllumajandusselts**. Läbirääkimised selle asutamise üle olid kestnud juba mitu aastat, kuni jõuti 28. märtsil 1877 põhikirja esitamiseni. Põhikirja kinnitas riigivarade- ja põllutööminister 17. augustil 1879.⁴³ Veel enne seda jõudsid asjaosalised aga 18.–19. juunil korraldada Võrus seltsi esimese loomade ja käsitöönäituse ning 8. novembril 1877 korralise koosoleku, kus esimeheks valiti Alexander von Möller Sõmerpalust, aseesimeheks Gregor von Sivers Kärgulast (1826–1904; esimees 1885–1889) ja sekretäriks pastor Gustav Masing Vastseliinast (aseesimees 1883–1885).

Järgmistel aastakümnetel olid seltsi aktiivsemateks tegelasteks parun Reinhold Stael von Holstein Vana-Antslast (1846–1907; esi-

mehi, nagu akadeemik A.von Middendorff (1887) ja krahv Fr. von Berg (1892).

⁴² Otto Ibius, „Balti mõisnike katsed eesti põllumeesteseltside sõltuvuses hoidmiseks XIX sajandi teisel poolel”, *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, XV köide. Ühiskonnateaduste seeria, 4 (1966), 403–415.

⁴³ BW, 50 (1879), 886.

mees 1880–1885), Alexander von Sivers Rāpinast (1843–1926; esimees 1890–1892), Richard von Sivers Kārgulast (1859–1921; esimees 1893–1898), Oskar Samson-Himmelstjerna (1844–1906) Rōugest, Gerhard Gustav von Samson-Himmelstierna Vaabinast (aseesimees 1892–1900, esimees 1900–1906), Oskar von Wahl Vana-Nursist (aseesimees aastast 1900), Bernhard Löwen Perist jt. Märkimisväärselt löid seltsi elus mõisnike kõrval kaasa paljud pikaajalised mõisavalitsejad, nagu von Liphartite Raadi ja Vastseliina mõisa ülemvalitseja ja Loosi mõisa rentnik Gustav Rosenpflanzler (1821–1891), Eduard Zenger (1828–1889) Karulast ja Paul Semel (1840–1916) Kaagjärvest.

Võru seltsil oli enam-vähem stabiilselt 50 liikme ringis (kõrghetkel sajandivahetuse paiku 70 liikme ringis) ja aastast peeti kaks kuni kolm koosolekut. Selts korraldas Võrus neli kahe- kuni kolmepäevast näitust (juunis–juulis 1877, 1878, 1886 ja 1891) ning alates 1893. aastast augusti lõpul ja septembri algul peetavaid ühepäevaseid noorhobuste ülevaatusi koos auhindamisega.

Olulisimaks LÜÖS-i tütareltsiks ja selle otseseks käepikenduseks sai aga **Liivimaa Põllumajanduse ja Töõnduse Edendamise Selts** (edaspidi LPTES, *Livländischer Verein zur Förderung der Landwirtschaft und des Gewerbefleißes*). Selle asutamine algatati 1841. aastal Liivimaa Lambakasvatajate Seltsi koosolekul ja selts oli mõeldud kõigi Liivi-, Eesti- ja Kuramaa põllumeeste seltside katusorganisatsiooniks. Seltsi (algsetes taotlustes nime all *Verein zur Beförderung des Gewerbefleißes und der Landwirtschaft in den russischen Ostseeprovinzen*) asutamise üle peeti riigivarade ministeeriumiga pikka kirjavahetust, mis lõppes seltsi lubamisega ainult Liivimaa jaoks.⁴⁴ Põhikirja, millele oli asutamist taotlevate isikutena alla kirjutanud LÜÖS president (1835–1846) maanõunik parun Karl Christer Bruiningk (1781–1848; oli ka selle esimene esimees), maanõunikud krahv Reinhold von Stackelberg (1797–1869) ja Alexander von Oettingen (1798–1846), kreisisaadik Dr. August von Sivers (1796–1868) ja dr Friedrich Robert Faehmann (1798–1850), kinnitas keiser 8. augustil 1844.⁴⁵

Erinevalt Pärnu-Viljandi, Kuressaare ja mõni aasta hiljem kinnitatud Võnnu-Volmari-Valka seltside põhikirjadest, mis olid LÜÖS-i

⁴⁴ EAA, 1185-3-87.

⁴⁵ ИСЗ II (1844), No. 18130; LJL, Bd. 7, H. 1 (1844), 10; Bd. 8, H. 1 (1845), 3.

tütarseltsi tüüppõhikirjana praktiliselt identsed, polnud LPTES-i põhikirjas fikseeritud tema otsest seost sotsieteediga. Seltsi asutamiskoosolek toimus 26. jaanuaril 1845 sotsieteedi majas, kus selts sai ka alalise kontori. Seltsi eesmärgiks seati uurida põllumajanduse ja töönduse (käsitöö) arengut ja statistikat, publitseerida põllumajandusväljaandeid, levitada leiutisi ja uuendusi, korraldada põllumajandus- ja tööndusnäitusi, vahendada põllumeestele soodushinnaga põllutööinventari, sordiseemneid ja tõuloomi, anda välja preemiaid jms. Seltsi laialdasemast sotsiaalsest kandepinnast võrreldes sotsieteedi ja selle teiste tütarseltsidega annab tunnistust selle juhtimiseks valitud direktooriumi (president, viitsepresident, sekretär, laekur ja neli tegevliiget) koosseis, kus aadlikest mõisaomanike kõrval olid esindatud ka kodanlikku päritolu Tartu bürgermeister, käsitöölisi ja literaate, sh esimeses koosseisus ka eesti päritolu arst F. R. Faehlmann.⁴⁶

LPTES-i suurimaks ettevõtmiseks sai Tartus alates 1876. aastast iga-aastaste näituste korraldamine⁴⁷ ja koos sotsieteediga kolme balti kubermangu jaoks mõeldud nädalalehte *Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbeleiß und Handel* (1863–1915)⁴⁸ väljaandmine, mille lisana ilmus 1869–1889 kord kuus ka ajaleht *Eesti Põllumees* J. V. Jannseni toimetamisel (vt Malle Salupere artikkel).

Seltsi juhtidena olid pikemalt presidendi, asepresidendi, juhatuse liikme (neid nimetati direktoriks) või palgalise sekretäri rollis teenekad Eduard von Oettingen Kuremaalt (1829–1919; seltsi esimees 1857–1875, LÜÖS president 1882–1900), Hermann Samson von Himmelstiern (1826–1908; LÜÖS sekretär 1868–1874 ja hiljem auliige, LPTES-i esimees 1875–1887), Nikolai von Essen Kastrest (1839–1900; esimees 1887–1893, hiljem auesimees), Nikolai von Grote Kaagjärvest (1826–1911; esimees 1893–1895), Alexander Arved von Oettingen Luuvalt (1857–1943; esimees 1895–99 ja 1907–1910, LÜÖS-i president 1902–1903), Woldemar von Roth Tilsist (1860–1925; esimees 1899–1904), Richard von Samson Pukast (1856–1919;

⁴⁶ EAA, 1185-1-522, l. 2–3.

⁴⁷ Vt lähemalt: Tiit Rosenberg, „Saksa ja eesti näitused Tartus 1857–1913”, *Künnivaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraraajaloost* (Tartu Ülikooli kirjastus, 2013), 309–326.

⁴⁸ Sirje Kivimäe, „„Baltische Wochenschrift” Sotsieteedi väljaandena”, *Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200* (Tartu, 1994), 125–139.

esimees alates 1910), Arthur von Akerman Kodijärvelt (üle 20 aasta sekretäri ja direktori ametis, 1907 valiti auliikmeks) ja *dr.phil.* Harry von Pistohlkors Vorbuselt (1870–1947; 1897–1910 seltsi sekretär ja Baltische Wochenschrifti toimetaja). LPTES oli rikas selts – tal- le kuulus suur näituseväljak koos statsionaarsete hoonetega, lisaks bürooruumid LÜÖS-i majas Lossi 1/3. Seltsi liikmete arv kõikus 100–150 vahel.

Et LPTES-i tegevussfäär hõlmas juba asukoha ja liikmeskonna poolest esijoones Tartu ümbrust ja Põhja-Liivimaad, siis asutasid Liivimaa läti osa 33 mõisnikku eesotsas August von Hagemesteriga⁴⁹ 1848. aasta algul oma seltsi.⁵⁰ Selts sai alguse juba 1841. aastast tegutsenud Võnnu ümbruse mõisnike põlumajanduslikust lugemisringist, millega järgnevalt ühinesid teised ümbruskonna asjahuvilised. Algul kandis see **Võnnu-Volmari-Valka Põllumajandusseltsi** (*Wenden-Wolmar-Walksche Ackerbaugesellschaft*) nime. Seltsi tegevus seisneski esimestel aastakümnetel vaid ettekandekoosolekute pidamises. Tegevus elavnes järsult alates 1861. aastast, kui selle etteotsa sai Heimtali Siversite suguvõsa üks silmapaistvamaid esindajaid, energiline põllu- ja kirjamees Jegór von Sivers (1823–1879).⁵¹ Aastail 1842–1861 peeti 16 koosolekut, kuid juba järgmisel viiel aastal toimus neid samapalju. Kuna 1865. aastal Riias toimunud I Balti kesknäituse ettevalmistamisel laienes seltsi tegevus paratamatult ka Riia kreisile, siis muudeti seltsi põhikirja ja nime (*Gemeinnützige und landwirtschaftliche Gesellschaft für Südlivland*), mis 1866. aastal ka kõrgemalt poolt aktsepteerimist leidis.⁵² **Lõuna-Liivimaa Üldkasuliku Põllumajandusseltsi** (edaspidi LLÜPS) tegevuse raskuspunkt kalduski järk-järgult Riiga, kus tugevaks tõmbekeskuseks kujunes 1862. aastal avatud Riia polütehnikum (polütehniline instituut), mille põllumajandusosakonna paljud õppejõud ja üliõpilased ka seltsi tegevusse rakendusid. 1877. aasta jaanuaris peetud

⁴⁹ A. v. Hagemester (1785–1869), *stud. oec.* 1805 Göttingenis, Gatartase ja Jaundrustu mõisa omanik, 1842–1844 Liivimaa maamarssal, 1844–1857 maanõunik (DBBL, 282–283).

⁵⁰ LjL, Bd. 10, H. 4 (1849), 463; Nicolas v. Wolff, *Die Reichsfreiherren von Wolff in Livland 1670–1920* (Tartu, 1936), 133; IIC3 II (1848), No. 22638 (8.10.1848).

⁵¹ J. von Sivers oli nii põllumees kui ka teadlane – 1854. aastast tegutses ta mõisapidajana Lõuna-Liivimaal ja 1873. aastast oli Riia polütehnikumi põllumajandusprofessor ja põllumajandusosakonna dekaan.

⁵² Seltsi 1866. aastal kinnitatud põhikiri. EAA, 1185-1-150, l. 62 jj.

seltsi 76. üldkoosolekul võis J. von Sivers nentida, et juba aasta otsa Riias asunud seltsi liikmeskond oli selle ajaga kasvanud 64-liikmelt 117-ni (lisaks 11 korrespondent- ja 4 auliiget), nende seas 12 professorit ja dotsenti.⁵³ Ka pärast J. von Siversi surma jäid seltsi juhtohjad Riia professorite kätte: 1877–1882 oli seltsi esimees Reinhold Wolff ja 1882–1903 Woldemar von Knierim (1849–1935).⁵⁴ Seltsi viimaseks esimeheks jäi Akenstakase mõisa omanik Ernst von Blanckenhagen (1860–1917; aseesimees 1892–1903).

Vaatamata esialgsele elevusele pärast seltsi peakorteri Riiga üleviimist tabas 1880. aastate lõpul seltsi kriis ja liikmete arv kahanes kümnele, mistõttu tehti uus pööre ja kanti seltsi tegevuse raskuspunkt taas Võndu. 1895. aastal koliti Riias Võndu ka seltsi büroo, mis ühendati näitusebürooga. Stabiliseerus seltsi liikmete arv (130–150). Koosolekuid peeti aastas tavaliselt viis – neist kaks Riias ja Võnnus ning üks Volmaris. Kui selts oli alates 1870. aastate lõpust korraldanud mõned väiksemad loomanäitused vaheldumisi Võnnus ja Volmaris, siis 1892. aastast hakati neid, kolme- kuni neljapäevalisi ning täisprogrammiga (koos tõuloomade laadaga) Lõuna-Liivimaa põllutöö- ja käsitöö näitusi korraldama ainult Võnnus, kus ehitati välja ka statsionaarsed näitusehooned ja rajatised nagu Tartus ja Tallinnas. Võnnu näitused kujunesidki Tartu ja Tallinna omade järel ulatuselt ja mitmekesisuselt kolmandaks suurürituseks Balti kubermangudes.⁵⁵ Viimane, XV Võnnu näitus peeti 28. juunist 1. juulini 1913.

19. sajandi viimasel veerandil ja 20. sajandi algul lisandus LÜÖS-i tütareltside hulka terve hulk ülekubermangulisi (mõned ka kõiki balti kubermange hõlmavad) erialaseltse⁵⁶ ja kihelkondlikke põllumees-

⁵³ BW, 36 (1877), 581–585.

⁵⁴ W. von Knierim töötas kuni 1880 õppejõuna Tartu ülikoolis ja veterinaaria instituudis, sealpeale aga põllumajandusprofessorina Riia polütehnikumis, juhtides ka Peterhofi katsefarmi Kuramaal. LLÜPS-i esimehe kohalt taandus ta dekaaniks saades 1903; 1906–1915 oli ta Riia polütehnikumi direktor.

⁵⁵ Üldmainitud nn provintsinäituste kõrval peeti Riias 1865., 1871., 1880. ja 1899. aastal LÜÖS, ELV ja KÖS ühissetevõttena I – IV Balti põllutöö ja käsitöönäitus (vt: A. Tobien, „Zur Geschichte der baltischen landwirtschaftlichen Ausstellung“, BW, 22 (1897), 325–328).

⁵⁶ Balti Metsaselts (1867), Balti Karjakasvatajate Ühing (Verband) (1885), mis lõhenes 1902 aastal Balti Anglerikarja Kasvatajate Ühinguks (1904) ja Liivimaa Hollandi-Friisikarjakasvatajate Ühinguks (1904), Liivimaa Hobusekasvatamise Edendamise Selts (1897), Liivimaa Naistöo Edendamise Selts (1897), Liivimaa Seemnekasvatajate Ühing (1900), Liivimaa Aiandusselts (1901), Balti Sooparanduse Selts (1908), Balti Külmavereliste Hobuste Kasvatajate Selts (1912).

teseltse.⁵⁷ Neist esimeste liikmeskonna moodustasid pea eranditult baltisaksa mõisnikud ja eriteadlased, LÜÖS-i tütarselfsi staatuses asutatud kihelkonnaseltside puhul oli aga tegemist nn segaseltsidega, milles domineeriva positsiooniga mõisnike, mõisaametnike ja pastore rite kõrval osales ka eesti või läti taluperemehi, kooliõpetajaid ja val lakirjutajaid. Valdaval osal eesti ja läti põllumeesteseltsidel oli siiski algusest peale iseseisev staatus ja ka nimetatud segaseltsides läksid 20. sajandi alguseks juhtohjad juba väikepõllumeeste kätte. 1915. aasta seisuga oli põhikirjaliselt sotsieteedi tütarselfsi staatus 26 selfsil, millest kuue peakorter paiknes Tartus sotsieteedi majas Lossi tn 1/3.⁵⁸

Nende selfside kujunemine, tegevuspiirkond ja omavahelised seosed, sh liikmeskonna ning iseäranis aktiivi kattuvus, vajavad omaette ja põhjalikumat uurimist.

Eestimaa Põllumajandusselts ja tema tütarselfsid

Võrreldes aktiivse ja tiheda selfsidevõrguga Liivimaaga kulges Eestimaa kubermangus selfside asutamine aeglasemalt ja selfse oli tunduvalt vähem, seda nii baltisaksa suurpõllumeeste kui ka eesti väikepõllumeeste seas.⁵⁹ Esimese kolmekümne aasta jooksul ühendas Eestimaa kubermangu suurpõllumehi vaid Eestimaa Põllumajandusselts, mis pidas oma koosolekuid Tallinnas (aastas neli kuni viis) ja korraldas seal ka laiema kõlapinnaga põllumajanduse ja käsitöö näitusi. Esialgu korraldas selfs 1850. aastatest alates oma jaanipäevase istungi ajal Tallinnas loomade näitusmüüke, kus ühel päeval eksponeeriti peamiselt hobuseid ja vähemal määral ka veiseid.⁶⁰ Esimene laiema programmiga põllumajandusnäitus oli kavandatud korraldada 2.–5. juulil 1866,⁶¹ kuid sai teoks alles 22.–26. juunil 1872.

⁵⁷ Liivimaa Läti osas Ruhja (asutati LÜÖS-i Ruhjas peetud suvise väljasõiduistungi ärgitusel juba 1870. aasta lõpul, kui põhikiri kinnitati alles 1877), Salatsi (1884), Pociemsi (1888), Smiltene-Palsmane-Aumeisteri-Gaujiena (1884), Vendzava (1897) ja Limbaži-Suntaži-Allaži (1904), Eesti osas Väandra (1895), Kodavere (1896), Rāpina (1898) ja Laiuse (1900) põllumeesteselts ning Kanepi-Antsla Mesilasepidajate selfs (1891).

⁵⁸ EAA, 1185-1-150, l. 190–194.

⁵⁹ Esimese eesti põllumeeste selfsi tekke ja tegevuse kohta vt lähemalt: *Tallinna Eesti Põllumeeste Selfs 1888–1938*, koost Mihkel Aitsam (Tallinn, 1939).

⁶⁰ Sirje Kivimäe, „Piimakarjakasvatusele spetsialiseerumine Eestis“, *Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 43, 2 (1994), 126.

⁶¹ EAA, 291-1-14805.

Kadriorus peetud näitusele (*I Thierschau*) oli toodud 63 hobust ja 150 veist, peale selle veel meiereitarbeid, tööriistu ja isegi Saku õlut. Jagus ka külastajaid, sh käis näituse läbi suurvürst Konstantin Nikolajevitš.⁶² Järgmine näitus, mis peeti samas kolm aastat hiljem, oli aga nii väljapanekute kui ka külaliste poolest palju kesisem ja lõppes seltsile 1200-rublase kahjumiga, mistõttu järgmist näitust sõandati korraldada alles 10 aastat hiljem. ELV-i tagasitõmbumist näitusetgevuses mõjutas ka LÜÖS-i ja LPTES-i korraldatud Tartu augustikuu näituste muutumine iga-aastaseks keskseks ürituseks. 1885. aasta näituse korraldamisel võeti aluseks edukate Tartu näituste programm ning see peeti Nunne tänava äärsel platsil, mille selts hiljem ka omandas ja kuhu ehitati statsionaarsed näitusehooned ja rajatised.⁶³ Sellest peale said näitused ELV-le tuluallikaks, nii nagu pea kõigile teistelegi näitusi korraldanud seltsidele, sest üldjuhul ületasid sissetulekud näituste korraldamiseks tehtud kulutusi. Kuni 20. sajandi alguseni jäid ELV näitused siiski veel ebaregulaarseks – alles 1901. aastast (siiski vaheajaga 1904–1906 ja 1908) omandasid Tallinna jaanipäevanäitused Tartu augustinäitustega analoogse iga-aastase suurürituse formaadi. 1913. aastast lisandus sellele veel ka tõuloomalaat koos oksjoniga.

1880. aastate lõpust hakkas seltsi tegevus laienema ja hoogustuma. Kasvas seltsi liikmete arv ja varandus, suurenedes varasemalt sajakonnalt liikmelt 1889. aastaks 173-le ja 1901. aastaks 253-le (lisaks kuus auliiget), kapitali ja varade väärtus aga vastavalt 10 000 rublalt 34 217 rublale. 1894. aastast moodustati liikmetega parema kontakti hoidmiseks ja tegevuse koordineerimiseks seltsi asemikekoogu – esialgu 16- (neli liiget igast maakonnast), alates 1904. aastast 8-liikmelisena. 1895. aastast otsustas ELV hakata LÜÖS-i eeskujul korraldama ka Tallinnas laiemale publikule suunatud talviseid põllumajanduslikke õhtuid. Need toimusid veebruaris, kuna jaanuaris osales palju seltsiliikmeid Tartus LÜÖS-i ja selle tütareltside istungeil.⁶⁴

Seltsi esimeestena avaldasid suurimat mõju Eestimaa põllumajanduse edendamisele Otto von Grünewaldt Koigist (esimees 1839–1848), eelmise vend Alexander von Grünewaldt Esnast (1805–1886; esimees

⁶² BW, 31 (1872), 432–433.

⁶³ BW, 36 (1875), 425–437; 42 (1880), 747–750; 3 (1885), 23–25; 27–28 (1885), 306–310.

⁶⁴ BW, 39 (1889), 474; 2 (1895), 18–27; 41 (1901), 465; 40 (1903), 409–412.

1857–1860), vabahärra Constantin von Ungern-Sternberg Harkust (1815–1872; 1860–1863), parun Bernhard von Uexküll Vigalast (1819–1884; 1863–1876), krahv Alexander von Keyserling Raikkülast (1815–1891; 1876–1879), parun Eduard von Maydell (1830–1899; 1878–1886), Georg von Grünewaldt Koigist (1835–1901; 1886–1893), krahv Leo von Keyserling Raikkülast (1849–1895; 1893–1895), Walter von Grünewaldt Esnast (1843–1930, 1895–1904), Walter von Samson-Himmelstierna Tuulast (esimees 1904–1905), parun Otto von Budberg Vanamõisast (1850–1907; 1905–1907), parun Theodor Pilar von Pilchau Valgust (1858–1916; 1907–16), Arthur von Grünewaldt Triigist (1868–1929; aseesimees 1904–1918 ja esimees 1918–1920) ja Eduard von Bodisco Kasarist (1863–1940; sekretär 1894–1920, esimees 1920–1925).

Suuremad muudatused ELV-i organisatsioonilises struktuuris tütareltside loomise näol leidsid aset 1860.–1870. aastatel, mil ELV-i president oli parun B. von Uexküll. Piirkondlike ühenduste loomine seltsi raames on esimest korda päevakorras olnud juba 1861. aastal, kui otsustati luua sektsioonid. Seltsi septembriistungil ajaks oli neid ellu kutsutud juba kolm ja igaüks oli endale ka konkreetseid sihid seadnud: Hiiumaal (lambakasvatuse, maade ülesharimise ja põllumajandusmasinate kasutuselevõtu edendamiseks), Kullamaal (talumajanduse, masinate ja mullaharimise parandamiseks) ning Virumaal (lambakasvatuse ja kodumaise tööloomakasvatuse edendamiseks).

Kullamaa sektsioon (osalejate mõisate järgi sisuliselt Läänemaa, sest esindatud olid mitmed teisedki kihelkonnad, nagu Lääne-Nigula (3), Noarootsi ja Ridala) oli 8.–9. augustil Liivi mõisas selle omaniku parun Ungern-Sternbergi eestvedamisel pidanud juba ka oma esimese töökoosoleku. Sellel osales 10 mõisnikku, kes katsetasid kahe päeva jooksul viie adra, külvimasina, korviga vikati, ameerika niidumasina, Garreti firma lokomobiili ja peksumasina töömadusi, tutvusid mõisa soomaapõlluga ja arutasid talurahva jaoks põllutöökooli asutamise võimalusi.⁶⁵

Sektsoonide edasise tegevuse kohta napib andmeid, kuid arvata võib, et selle esialgse algatuse pinnalt ongi järgnevalt välja kasvanud ELV-i Läänemaa ja Virumaa tütareltsid.

Laiemalt tuli tütareltside asutamise küsimus jutuks seltsi is-

⁶⁵ EAM, 134-1-27, l. 64 jj.

tungil 8. märtsil 1869.⁶⁶ Tütarseltse puudutava päevakorrapunkti all räägiti kolmest seltsist – 1) asutamisel olevast jahindusseltsist (*Estländische Wildschutzverein*), millel oli rohkesti huvilisi eesotsas Eestimaa kroonupalati presidendi riiginõunik Karl von Wistinghauseniga (1826–1883) ja mille põhikiri oli juba kinnitamisel; 2) ELV-i vast asutatud Virumaa tütarseltsist ja 3) varjusurmas olevast Eestimaa Aiandusseltsist (*Gartenbauverein*).

Nagu märkis ELV president Uexküll, kiratses juba aastaid eksisteerinud ja 1862. aastal kinnitatud põhikirjaga aiandusselts, selle eestseisus oli tagasi astunud ja enamik liikmeist oli väljaastumise äärel, sest puudus ergutav element. Olevat peetud küll hulk koosolekuid, mis aga vähese osavõtu tõttu pole eesmärki saavutatud. Seltsi taaselustamiseks kavatses president Tallinna jaanipäevaaegse näituse ajal aiandusseltsi üldkoosoleku kokku kutsuda, sest arvas Saksamaa näite najal, et ka Eestimaa Aiandusselts võiks leida praktilisema väljundi, ergutades peatselt käikumineva raudtee jaamade lähistele väiksemate aedade rajamist, uute viljapuusortide juurutamist ja aretamist preemiate väljapanekuga jne. Aretustöös olevat suuri edusamme tehtud, millest aga Eestimaa seni eemale jäänud.⁶⁷

Virumaa Põllumajandusselts oli tegevust alustanud, võttes aluseks emaseltsi veidi muudetud põhikirja, ja valinud juba ka eestseisuse. Seltsi esimees oli Vao mõisa omanik ja rahandusministerrümi ametnik tegelik riiginõunik Paul Reinhold von Rennenkampff (1815–1887),⁶⁸ aseesimehed Sõmeru mõisa omanik kreisikohtunik Diedrich parun von Tiesenhausen (1825–1894)⁶⁹ ja Paasvere ning Päre mõisa omanik kreisisaadik Eduard parun von Maydell (1830–1899),⁷⁰ sekretäriks Lasinurme mõisa omanik Alexander parun von Stackelberg (1837–1907). Arutelul, milles ELV liikmetena osales ka mitu Virumaa tütarseltsi juhti, tõsteti esile, et taoliste kohalike selt-

⁶⁶ ELV istungi protokollist, vt BW, 15 (1869), 205–206.

⁶⁷ 1875. aastal astus Eestimaa Aiandusselts ELV koosseisust välja (vt BW, 6 (1876), 85). 1898. aasta ülevenemaalises põllumajanduslike seltside nimekirjas on ta märgitud Tallinna Aiandusseltsi nime alla iseseisvana alates 1887. aastast (EAM, 134-1-27, l. 65–69).

⁶⁸ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil Estland, Bd. III (= GH Est. III), 200.

⁶⁹ GH Est. I, 405.

⁷⁰ E. v. Maydell oli 1871–1878 ja 1889–1892 Eestimaa rüütelkonna peamees ning 1878–1889 ja 1896–1899 maanõunik, 1879–1886 ELV president (DBBL, 493–494).

side peamine kasu on võimalus kaasa tõmmata ka suurte kogemustega väiksemaid põllumehi. Viimaste all mõisteti nii mõisarentnikke kui ka valitsejaid, kellest mitu oligi Virumaa seltsi liikmeks astunud. Peeti koguni vajalikuks kaasata ka talupoegi. Kokkuvõtteks otsustati, et haruseltside istungitel peetud ettekanded ja arutelude järeldused saaks edaspidi nii peaseltsi juhatusele edastatud kui ka protokollide avaldamise kaudu laiemale avalikkusele teatavaks tehtud.

Etteruttavalt olgu öeldud, et viimast juhtus ELV tütareltside puhul siiski haruharva. Kahjuks leidub Virumaa Põllumajandusseltsi edasise tegevuse kohta vaid fragmentaarseid andmeid.

ELV järgmine tütarelts, mille tegevus on tänu säilinud arhiivile ainsana kõigest maakondlikest baltisaksa põllumajandusseltsidest lähemalt jälgitav, oli **Läänemaa Põllumajandusselts** (*Wiexsche Landwirtschaftliche Verein*).⁷¹ Selle asutasid 28. jaanuaril 1872 Lihulasse kokku tulnud üheksa meest: Ed. v. Rennenkampff Saastnast, J. von Hueck Tuudilt, N. parun Hoyningen-Huene Matsalust, pastor Hoerschelmann (kõik Karuse khk), M. von Bodisco ja von Segebarth Lihulast, hr-d Hansen Vanamõisast (Kirbla), Jundalin Kassarist (Pühalepa), Renner Mõtsust (Hanila). Nagu hilisemast selgus, oli ettevõtmise initsiaatoriks tulevane silmapaistev kommunaalpoliitik John (Karl Johan) von Hueck (1844–1925), tuntud põllumehe ja ELV ühe asutaja Carl von Huecki (1811–1889) poeg, kes alates 1870 kuni isalt Munalaskme mõisa (Harjumaal Nissi khk) ülevõtmiseni 1876. aastal elas Tuudi mõisa omanikuna Läänemaal. Aastatel 1891–1894 oli ta ELV sekretär ja 1895–1905 Tallinna linnapea. Läbirääkimiste aluseks võeti ELV 1839. aasta põhikirja ja 1850. aasta kodukord. Lepiti kokku, et aastas peaks olema vähemalt neli koosolekut ja igal liikmel on luba endaga külalisi koosolekule kaasa võtta. Liikmemaksuks määrati 3 rbl ja valiti eestseisus: esimeheks Saastna mõisa omanik Karl Otto von Rennenkampff (1827–1903), aseesimeesteks Hueck ja August Hoerschelmann (1842–1913), kellest viimasele said ka sekretäri ülesanded.

10. veebruaril 1872 toimunud koosolekul kujunes põhiküsimuseks tööjõuprobleem, mis oli tekkinud talurahva väljarände ja selle mõjul põllutööliste palkade tõusmise tõttu. Eneseharimiseks otsustati soetada erialane raamatukogu ja tellitud põllumajanduslike

⁷¹ Seltsi arhiivis on viis toimikut, neist olulisim protokolliraamat 1872–1915 (EAA, 1632-1-4).

ajakirjade lugemiseks lugemisring. Suuremate ajakirjade soetamine lükati esialgu vahendite puudusel edasi, piirdudes F.W. Grahmanilt Riiaast Illustrierte landwirtschaftliche Mitteilungeniga, mida siis kindlaksmääratud marsruuti mööda (Tuudi-Vanamõisa-Saastna-Matsalu-Massu-Kloostri-Lihula-Mihkli-Karuse) järgemööda kõigile liikmetele lugeda tuli saata, igaüks võis seda kaks päeva enda käes hoida. Aasta hiljem otsustati tellida veel ka Ostpreussische landwirtschaftliche Zeitung ja seejärel kodumaine Baltische Wochenschrift ning Saksamaalt Allgemeine landwirtschaftliche Zeitung.

Praktilisemate küsimuste poolelt pandi alus seemnevilja ühistel-
limisele seltsi liikmete jaoks. 1873. aasta veebruarikoosolekul tegi aseesimees Hueck ettepaneku moodustada tarbijate ühistu (*Consumverein*) koos Virtsus asuva depooga, et soetada rauda, naelu, laudu, õli jm. Järgmisel koosolekul asja edasi arutades leiti, et otsarbekas oleks liituda Tallinna emaseltsi juures loodava vastava ettevõtmisega.

Peeti silmas ka tegevuse avalikustamist, milleks otsustati teavitada võimalikke huvilisi seltsi koosolekutest ka Revalsche Zeitung ja Estländische Gouvernements-Zeitungi kaudu. Eesti ajalehtedesse jõudsid teated Läänemaa mõisnike seltsist ja tema ettevõtmistest alles kümme aastat hiljem.⁷²

Seltsi kõige kaalukamateks üritusteks kujunesid põllumajandusnäitused, mille regulaarsuse ja taseme poolest selts, mille liikmete arv 50 ringis kõikus, enamikule suurematelegi eeskujuks võis olla. 20. septembril 1872 toimunud koosolekul otsustati president Rennenkampff ettepanekul korraldada järgmisel aastal juuni algul üle kaheaastaste taluhobuste ja veiste näitus, et tõsta hobuse- ja veisekasvatuse taset ning ergutada sellega tegelevaid talunikke. 23. augustil 1873 Lihulas korraldatud esimesest põllumajandusnäitusest kuulutati varakult Hanila, Karuse, Lihula ja Kirbla kirikus, nendele piirkondadele näitus seltsi liikmete endi asukohta silmas pidades esialgu mõeldud oligi. Vaatamata asja uudsusele oli näitusele toodud üsna arvukalt loomi. Esimees selgitas näitusele tulnud talupoegadele ka ettevõtmise eesmärki ja kasu, parimaile talunikele jagas selts

⁷² „Haapsalus oli 15. mail Läänemaa Põllumeeste Seltsi koosolek”, *Postimees*, 57, 23. mai (1889), l. 3; „Haapsalus peeti 14. aug. LPS (mõisnike seltsi) näitust”, *Postimees*, 96, 24. august (1889), l. 1.

preemiaid. See muutis seltsi näitused Läänemaa talurahva seas populaarseks ja näitusetevetus laienes – pikenes näituse aeg ja tagamaa. Põllumajandusnäitusi korraldas selts Lihulas ka aastatel 1875, 1876, 1877, 1879, 1880.

1877. aastast otsustati korraldada seltsi istungeid kolm korda aastas – mais, augustis ja hilissügisel. 17. juunil 1880 Vanamõisa peetud koosolekul leiti, et vahepeal tavaks olnud koosolekute pidamine mõisates on liialt tülikas ja sobivam oleks neid korraldada ikka Lihula hobupostijaamas. Kuulnud, et Haapsalu kandi mõisnikel on plaan asutada teinegi Läänemaa põllumajanduslik tütarself, otsustati teha neile ettepanek liituda juba olemasolevaga. Sel juhul arvati sobilikuks pidada aasta neljast seltsikoosolekust kaks Lihulas ja kaks Haapsalus, näitused aga korraldada vaheldumisi Lihulas ja Haapsalus. Haapsalu kandi tosin mõisnikku võeti seltsi vastu järjekordse näituse ajal Lihulas 22. augustil 1880. Esimene põllumajandusnäitus Haapsalus peeti 22. augustil 1881 ja seltsitegelased arvasid selle kordaläinuks. Järgmised näitused toimusid 26. juunil 1882 Lihulas, 22. juunil 1884 Haapsalus, 15. augustil 1886 Lihulas, 13. augustil 1887 Haapsalus, 6. juunil 1888 Lihulas, 14. augustil 1889 Haapsalus.

Seltsi tegevuses oli mõõtuandev roll esimeestel ja juhatuse liikmetel, enamasti noorepoolsetel ja innukatel mõisapidajatel, kes andsid ka hiljem mõõtu provintsi poliitikutena. 1875. aastal valiti järgmiseks kolmeks aastaks seltsi esimeheks J. v. Hueck Tuudilt ja aseesimeheks Walter von Grünewaldt Lihulast.⁷³ 1879. aastal sai Huecki Läänemaalt lahkumise tõttu esimeheks Grünewaldt ja aseesimeheks parun Otto von Budberg⁷⁴ – nemad seisid kõige pikemat aega Läänemaa Põllumajandusselfi eesotsas ja neist said hiljem nii ELV kui ka Eestimaa rüütelkonna juhtivad tegelased. W. von Grü-

⁷³ Walter von Grünewaldt (1843–1930) oli kuni isa Alexander v. Grünewaldti (1805–1886: Esna mõisa (Peetri khk) omanik, 1857–1860 ELV president, 1858–82 maanõunik) surmani vabahärra Buxhöwdenile kuulunud Lihula mõisa rentnik, alates 1886 Esna mõisa omanik, 1895–1904 ELV president ja 1902–1918 ER maanõunik.

⁷⁴ Otto parun Budberg (1850–1907) õppis 1869–1875 Tartus juurat (*can.* 1876), oli põllumees, alates 1881 Vanamõisa (Lihula) ja Seira (Kirbla) omanik, tõustes järjest omavalitsusametis, oli 1881–1893 Läänemaa kreisisaadik ja 1886–1893 talurahvaasjade komisjoni liige, 1893–1902 Eestimaa Rüütelkonna peamees ja 1902–1907 maanõunik, 1906–1907 riiginõukogu valitud saadik, tegelik riiginõunik ja kammerherra.

newaldti Lihulast lahkumise järel sai 1886. aastal seltsi esimeheks parun Budberg. Tema ametiajal tabas Läänemaa seltsi, nii nagu paljud teised, Baltimaale osaks saanud venestuse laines seisak, mis tulenes ka valitsuse umbusaldusest seltside vastu.

Nii näiteks sedastati ELV koosolekul 7. septembril 1888, et põhikirja oleks vaja laiendada, sest vaatamata asjaolule, et seltsil on amuse põhikirja alusel moodustatud mitu tütar seltsi, mis ka kõrgemalt poolt kinnitatud, on ikkagi see õigus viimasel ajal küsitavaks muutunud.⁷⁵ See seletab ilmselt Läänemaa seltsi protokolliraamatu põhjal fikseeritavat murret seltsi tegevuses 1880.–1890. aastate vahetusel.

30. aprillil 1891 Vanamõisas toimunud koosolekul teatas esimees Budberg, et seltsi edasikestmine oleneb uue statuudi esitamisest. Läbirääkimisi on peetud nii keskseltsi kui ka valitsusasutuste esindajatega. Küsimuses, kas lõpetada seltsi tegevus või taotleada edasikestva seltsina uut põhikirja, oldi viimase variandi poolt ja volitati esimeest asja edasi ajama. Järgmine seltsi koosolek toimus aga alles 8. oktoobril 1895 Paliveres, kus ainult kaheksa liikme kohal olles otsustati lõpetada seni eksisteerinud seltsi tegevus ja kutsuda uus põhikirja alusel ellu uus selts. Samas toimuski endise esimehe, tol ajal juba ka Eestimaa rüütelkonna peamehe parun O. von Budbergi ettepanekul 14 asutajaliikmega uus koosolek, millel loeti ette Ungru mõisa omaniku krahv Ungern-Sternbergi koostatud põhikirja projekt (*Statuten-Projekt zu einem Filialverein des estländischen landwirtschaftlichen Verein für Wiek*). Selle § 1 kõlas: „Lähtudes kubermeri kirjas 1. septembrist 1890 osutatud ja keisri poolt 31. okt 1839 kinnitatud ELV põhikirja riigivarade ministri poolsele täiendusele, astuvad allakirjutanud kokku, asutamaks ELV tütar seltsi nime all *Wiek'scher Verein zur Förderung des Ackerbaus und des ländlichen Gewerbfleißes*”.

Seega oli Läänemaa Põllumajandusselts nagu teist korda sündinud. Seltsi eestseisusse valiti esimehena Friedrich von Lueder Paliverest (1855-1936), aseesimeheks krahv Ewald Ungern-Sternberg Ungrust (1863-1904) ja sekretäriks parun Maydell Veliselt. Esimehe ettepanekul valiti vana seltsi auliikmed ja pikaajalised esimehed – rüütelkonna peamees Budberg ja ELV esimees W. von Grünewaldt

⁷⁵ BW, 43 (1888), 441–444.

ka uue seltsi auliikmeteks. Järgmine koosolek, mida aga samuti asutavaks võib pidada, toimus alles poolteist aastat hiljem: 19. veebruaril 1897 Lihulas ja 26 osalisega.

Esimees von Lueder teatas, et 8. oktoobril 1895 Paliveres kooslõnute väljatöötatud ja vastuvõetud ELV Läänemaa tüterseltsi põhikirja kinnitas riigivarade ja põllumajanduse minister 24. detsembril 1896 mõne väikese ebaolulise täiendusega. Pärast põhikirja ettelu- gemist ja läbiarutamist võeti see vastu ning seltsi asutajaliikmeteks tunnistati 15 isikut (14, kes olid Paliveres olnud, ja parun Stackelberg Kassarist). Lisaks neile võeti vastu veel 14 soovi avaldanud isikut.⁷⁶

Viimastel tegevuskümnenditel juhtisid seltsi 1899–1901 krahv E. Ungern-Sternberg Ungrust, 1902–1907 parun Hermann Buxhöwden-Lihulast (1874-1944) ja 1907–1915 parun Taube Riguldist (1864-1917).

Järgnevalt jätkas selts samadel rööbastel nagu varem, korraldades juba samal 1897. aastal pea 10-aastase vaheaja järel taas näituse, mis leidis aset 3. juunil Lihulas. Järgmised, kahepäevased näitused toimusid taas juuli lõpul või augusti algupoole – 1898, 1901, 1906, 1908 ja 1911 Haapsalus. 1913. aasta näituse asemel otsustati korraldada järgmisel kahel aastal mitu tõuhobuste ja -veiste laata koos oksjoniga.

Läänemaa seltsi viimane koosolek, millel osales vaid seitse liiget, toimus protokolliraamatu andmeil 9. veebruaril 1915 ja annab tunnistust maailmasõja aastail vallandunud ametlikust saksavaenamise poliitikast, mis peatas kogu baltisaksa seltsitegevuse. Napp venekeelne protokoll konstateerib, et kuna seltsi liikmete nimekirja kontrollimisel ilmnes, et ainsaks välisriigi kodanikuks osutus endine Auaste mõisa omanik von Wedel, [alates 1906. aastast oli tegutsenud seltsi loomakasvatuseinstruktorina], kes otsustati kui Saksa kodanik liikmete hulgast välja arvata.

Kokkuvõtteks

Kõigile baltisaksa põllumajandusseltsidele oli omane, et tänu tiheda omavahelise sidemevõrgustiku kujunemisele tekkis hiljemalt sajan-divahetuseks tugev ühistunne. Nii sedastas ELV 1901. aasta sep-

⁷⁶ EAA, 1632-1-4.

tembriistungil, et möödunud trienniumil on selts tundnud tihedamat sidet Liivi- ja Kuramaa sugulusseltsidega, millele aitas eriti kaasa ühine kesknäitus Riias 1899. aasta suvel, samuti kasvanud arusaamine ühishuvidest.⁷⁷

Nagu eesti ja läti, nõnda ka baltisaksa põllumeesteseltsid püüdsid viimasel maailmasõjajaeelsel kümnendil asutada kõiki seltse koondavast katusorganisatsiooni kubermangudeülese keskseltsi näol. Liivimaa sotsieteedi 1910. aasta jaanuariistungil võeti selleks päevakorda Balti Põllumajandusühingu (*Baltische Landwirtschaftliche Gesellschaft*) asutamise küsimus ja kutsuti märtsis asja edasiseks arutamiseks Tartusse kokku kõigi kolme provintsi esindajad.⁷⁸ Seda küsimust on arutatud nii Eesti- Liivi- kui ka Kuramaa suuremates seltsides,⁷⁹ kuid kavatsuse realiseerimiseni teadaolevalt ei jõutud.

XIX sajandi lõpuks olid Venemaa balti kubermangud võrreldes riigi muude osadega kaetud üpris tiheda põllumajanduslike seltside võrgustikega, nagu kinnitab põllutöö ja riigivarade ministeeriumi ajakirjas (1898, nr 33 lisana) avaldatud Venemaa põllumajanduslike seltside nimekiri seisuga 1. juuli 1898.⁸⁰ Üleriikliku tähtsusega seltse oli nimekirjas kaks: imperaatorlik Vaba majandusühing Peterburis ja 1818-20 asutatud imperaatorlik Moskva põllumajandusühing.⁸¹ Kui esimesel tüterseltse ei olnud, siis teisel oli neid tol hetkel kubermanguosakondade näol juba 16 (neist 14 Euroopa Venemaal ja 2 Siberis), lisaks veel ligi paarkümmend erialakomiteed, mis olid mõneti analoogsed Balti provintside erialaseltsidega. Ka andis Moskva ühing alates septembrist 1896 välja ülevenemaalise levikuga ajakirja (*Сельско-хозяйственный журнал Императорского Московского Общества Сельского Хозяйства*).⁸² Kõik teised seltsid olid liigitatud kohalike (sh LÜÖS) ja erialaseltside alla.

Neist oli Kuramaal 24 seltsi eesotsas Kuramaa ÖS-ga (sh nii baltisaksa maakondlikud kui ka läti kihelkondlikud põllumeesteseltsid).

⁷⁷ BW, 41 (1901), 465.

⁷⁸ BW, 11 (1910), 107–108.

⁷⁹ BW, 3 (1912), 19.

⁸⁰ EAM 134-1-27, lk 63-69.

⁸¹ Nende seltside kohta vt: Джозеф Брэдли, *Общественные организации в царской России. Наука, патриотизм и гражданское общество* (Moskva: Новый Хронограф, 2012), 93-168.

⁸² EAM 134-1-27, lk 44-47 (Moskva PS 75. aastapäeva puhul avaldatud juubelitrukis).

Liivimaalt oli nimekirjas eraldi välja toodud LÜÖS ja tema abi-seltsidena 17 üldseltsi (sh käesolevas artiklis käsitletud viis regio-naalset baltisaksa seltsi, lisaks LÜÖS-i tütar seltsi põhikirja alusel asutatud neli eesti (Vändra 1895, Kodavere 1896 ja Põlva ning Räpi-na 1898) ja kaheksa läti kihelkondlikku põllumeesteseltsi) ning neli erialaseltsi (Balti metsakasvatavate selts asukohaga Vijiema kroo-numetskonnas (1867), Balti piimandusselts Riias (1891), Liivimaa hobusekasvatuse edendamise selts Riias (1897) ja Kanepi-Antsla te-gelike mesinike selts (1891)). Neile lisandus 13 lokaalseltsi, mis olid asutatud iseseisvate põhikirjade alusel, neist kaks läti (Straupe 1893 ja Lubāna 1898) ja 11 eesti põllumeesteseltsi näol (Tartu ja Pärnu 1870, Viljandi 1871, Põltsamaa 1881, Halliste 1893, Sangaste ja Hel-me 1895, Palamuse 1896, Karula ja Võnnu 1897 ja Emujärve 1898).

Eestimaalt oli nimekirjas vaid kaheksa põllumeesteseltsi – ELV koos oma Läänemaa tütar seltsi (asutamisajaks loetud 1896) ja Eesti-maa metsandusseltsiga (1882) ning eesti põllumeesteseltsid Tallinnas (1888), Koerus, Väike-Maarjas (1896), Raplas ja Viru-Nigulas (1898).

Erialaseltside kirjus seltskonnas lisandus ülaltoodutele veel rida mesindus- ja aiandusseltse, millede rohkuse poolest paistis eriti sil-ma Läti ala. Nii tegutses Kuramaal 1868. aastal asutatud Kuramaa mesindusselts hiljem lisandunud nelja osakonnaga ja sajandi viima-sel kümnendil mitmel pool maal kihelkondades või valdades asuta-tud mesinikeseltsiga. Ka Liivimaa läti osas oli samal ajal asutatud viis analoogilist kohalikku mesinikeseltsi. Aiandusseltsid olid reegli-na linnaseltsid – need asusid Tallinnas (asutati 1862), Riias (1876), Haapsalus (1891) ja Viljandis (1893).

Tegelikult oli Baltikumis sel hetkel põllumajanduslikke või nen-dega seotud seltse rohkemgi kui neid ametlikku nimekirja oli jõud-nud ning järgneva poolteise aastakümne jooksul kasvas arv tublisti, eeskätt eesti ja läti väikepõllumeeste seltside ja ühistute näol, mis-tõttu artiklis visandatud pilt põllumeesteseltside võrgustiku tekkest lubas välja tuua vaid selgroo.

Tiit Rosenberg, *cand. hist.*, on Tartu Ülikooli eesti ajaloo professor.

Development of a Network of Baltic German Agricultural Societies

TIIT ROSENBERG

University of Tartu, Professor of Estonian history

The first agricultural society in the Baltic provinces of the Russian Empire was the Livonian Public Welfare and Economic Society (LS) established in 1792 in Riga (approved by the Empress in 1794 and started operating in 1796). Having been transferred from Riga to Tartu in 1813, the society operated here until 1939. In accordance with diversifying economic activities as well as the agrotechnical innovation of agriculture that started in the 1820s, the LS endeavoured to extend the scope of its field of activities. On the one hand, it purported to coordinate the activities of the analogous societies in the three Baltic provinces, or, indeed, to be their umbrella organisation. On the other hand, it was attempted to create branch societies with an unlimited membership, and, thereafter, sub-institutions for performing specific tasks. Thus, a merino sheep purchase boom facilitated the establishment of the Livonian Sheep Breeders' Association in 1825, which cooperated with a similar association in Estonia.

In the late 1830s the first pan-governorate agricultural societies were established also in the neighbouring provinces. On 31st October 1839 the Emperor approved the articles of association of three agricultural societies (Courland, Kuldīga, and Estonia). Since the administration hindered the establishment of pan-governorate affiliate societies until the last decades of the 19th century, the Courland Economic Society and Estonian Agricultural Society (*Estländische Landwirtschaftliche Gesellschaft*) subsequently needed to perform the functions of an umbrella organisation in their provinces, similarly to the Society in Livonia. Differently from the LS which included only a limited number of members, the societies in Courland and all the three provinces were open, i.e., accepted an unlimited number of members. They accepted people interested in the subject from all classes and admitted them by voting during general assemblies.

Upon the initiative of LS several agricultural societies were created in Livonia in the early 1840s; they were established as branches or

affiliates of the Society. The Livonian Society of Agriculture and Promotion of Trade (LSAPT, *Livländischer Verein zur Beförderung der Landwirtschaft und des Gewerbfleisses*), the articles of association of which were approved in 1844, was the most important affiliate of LS and its direct extension. The most extensive undertakings of LSAPT were the organisation of annual exhibitions in Tartu as of 1876, and the publication of the weekly newspaper *Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbefleiss und Handel* (1863–1915) intended for the readership of the three Baltic governorates in cooperation with the Society. The Agricultural Societies of Pärnu–Viljandi and Kuressaare were approved only as late as 1845. Since the sphere of activity of LSAPT first and foremost enveloped the vicinity of Tartu and Northern Livonia in terms of its location and membership, the estate owners in the Latvian section of Livonia established their own society in early 1848. At first it bore the name of the Agricultural Society of Võnnu–Volmari–Valka; as of 1866, however, it was changed to the Southern Livonian Public Welfare and Agricultural Society and the hub of its activities transferred to Riga. The last of the LS County affiliates to be established in 1877 was the Agricultural Society of Võru.

In the last quarter of the 19th century and the early 20th century a number of LS's affiliates were established as pan-governorate specialty societies (some also as societies functioning in all the Baltic governorates): Baltic Foresters' Society (*Verein baltischer Forstwirte*) in 1867; Baltic Cattle Breeders' Society (*Verband Baltischer Rindviehzüchter*) in 1885—this was divided into the Baltic Angler Breeders' Society (*Verband baltischer Anglerviehzüchter*) in 1904/2 and the Livonian Dutch Friesian Cattle Breeders' Society (*Verband livländischer Holländer-Friesenviehzüchter*) in 1904; Livonian Society for the Promotion of Horse Breeding (*Verein zur Förderung der livländischen Pferdezeit*) 1897; Livonian Society for the Promotion of Women's Works (*Livländischer Verein zur Förderung der Frauenarbeit*) in 1897; Livonian Seed Producers' Society in 1900; Livonian Gardening Society in 1901; Baltic Swamp Land Improvement Society (*Baltischer Moorverein*) in 1908; Baltic Association of Cold-Blooded Horse Breeders (*Baltischer Verein von Züchter kaltblütiger Pferde*) in 1912. Agricultural Societies were also established in parishes; in the Latvian section of Livonia: Ruhja in 1877; Salatsi in

1884; Pociemsi in 1888; Smiltene–Palsmane–Aumeisteri–Gaujiena in 1884; Vendzava in 1897 and Limbaži–Suntaži–Allaži in 1904; in the Estonian section, the Agricultural Societies of Vändra in 1895, Kodavere in 1896, Rāpina in 1898; and Laiuse in 1900; while Kanepi–Antsla Agricultural Society was established in 1891. The membership of the former consisted nearly exclusively of Baltic German estate owners and scientists in the specialised field concerned; while the latter, LS's affiliates in the parishes were so-called mixed societies, which also included Estonian or Latvian farmers besides the estate owners and officials, who occupied the dominant positions. Most of the Estonian and Latvian farmers' societies were independent from the start, while the leadership of the aforementioned mixed societies transferred to small farmers at the beginning of the 20th century. As at 1915 the status of Society affiliates had been granted to 26 societies on the basis of the articles of association; six of those housed their headquarters in the facilities of the Society in Tartu, Lossi 1-3.

Compared to the active and close-knit network of societies in Livonia the establishment of societies was slower in the governorate of Estonia; there were also considerably fewer societies—both those of Baltic German great landowners as well as of Estonian small farmers. In the first thirty years of the 19th century the large scale farmers were united only by the Estonian Agricultural Society. The most fundamental changes in reorganising the Estonian agriculture took place in the 1860s and 1870s, while the county affiliates of Estonian Agricultural Society in Virumaa (1869) and Läänemaa (1872) were also founded then. The specialty societies that functioned with a fluctuating degree of activity were a hunting society (*Estländische Wildschutzverein*) and gardening society.

After the establishment of the Courland Economic Society (CES) and the Kuldiga AS (1839), the following 4 ASs were founded considerably later—in Tukums in 1867, Dobeles in 1871, Jaunjelgava in 1877, Talsi 1878. Since a sufficient number of members there were already members of the CES, the representatives of the aforementioned local societies declared CES the central society and themselves as branch societies. The most close-knit, varied and active network of Baltic German agricultural societies developed owing to the LS specifically in Livonia.

Entstehung des Netzwerkes der deutschbaltischen Landwirtschaftsvereine

TIIT ROSENBERG

Professor für estnische Geschichte an der Universität Tartu

Der erste landwirtschaftliche Verein in den russischen Ostseeprovinzen war die 1792 in Riga gegründete Livländische Gemeinnützige Ökonomische Sozietät (=LS) (bestätigt von der Kaiserin 1794; die aktive Tätigkeit wurde erst 1796 aufgenommen). Nach der Übersiedlung von Riga nach Dorpat [Tartu] im Jahr 1813, war die LS hier bis 1939. Mit Rücksicht auf die zunehmende Mannigfaltigkeit des Wirtschaftslebens und auf die im Jahr 1820 eingesetzten agrotechnischen Neuerungen der Landwirtschaft, versuchte die LS das Wirkungsfeld ihrer Tätigkeit zu erweitern. Einerseits wollte man die Tätigkeit der gleichartigen Vereine aus allen den drei baltischen Provinzen koordinieren oder gar deren Dachorganisation werden; andererseits versuchte man auch Filialvereine mit unbeschränkter Mitgliedschaft und dazu noch untergeordnete Behörde für konkretere Aufgaben zu gründen. So wurde wegen des Aufschwungs des Anschaffens der Herden von Merinoschafen im Jahr 1825 der Verein Livländischer Schafzüchter gegründet, der eng mit einem ähnlichen Verein in Estland zusammengearbeitet hat.

Am Ende der 1830er wurden auch in den Nachbarprovinzen landwirtschaftliche Vereine gegründet, deren Wirkung sich über das ganze Gouvernement erstreckte. Am 31. Oktober 1839 genehmigte der Kaiser die Statuten der drei landwirtschaftlichen Vereine (Kurland, Goldingen [Kuldīga] und Estland). Da die Regierung mindestens bis zu den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts generell die Entstehung von solchen Tochtervereinen behinderte, deren Wirkung sich über das ganze Gouvernement erstreckte, waren die Kurländische Ökonomische Gesellschaft und der Estländische Landwirtschaftliche Verein in der Lage, in ihrem Gouvernement die gleiche Rolle einer Dachorganisation zu übernehmen, die sonst die Sozietät in Livland spielte. Im Gegensatz zu der LS mit einer beschränkten Mitgliedschaft waren die Vereine von Kurland und

auch alle späteren Vereine in den drei Gouvernements offene Vereine, d.h. Vereine mit unbeschränkter Mitgliedschaft, denen die Interessierten aus allen Ständen beitreten konnten, wobei sie durch eine Abstimmung in der Generalversammlung aufgenommen wurden.

Auf Anregung der LS hin entstanden in Livland am Anfang der 1840er etliche neue Landwirtschaftsvereine, die als Tochtervereine der Sozietät gegründet wurden. Als der wichtigste Tochterverein und als verlängerter Arm der LS erwies sich der Livländische Verein zur Förderung der Landwirtschaft und des Gewerbefleißes (=LVFLG), dessen Statut im Jahr 1844 bestätigt wurde. Das größte Unternehmen des LVFLG wurde in Dorpat seit dem Jahr 1876 die Veranstaltung von jährlichen Ausstellungen und die Herausgabe der für drei baltische Gouvernements bestimmten *Baltischen Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbefleiß und Handel* (1863–1915) in Zusammenarbeit mit der LS. Der Pernau-Felliner [Pärnu-Viljandi] Landwirtschaftliche Verein und der Arensburger [Kuressaare] Landwirtschaftliche Verein wurden von der Regierung erst im Jahr 1845 bestätigt. Da der Wirkungsbereich des LVFLG schon wegen des Standortes und der Mitgliedschaft vor allem die Umgebung von Dorpat und Nord-Livland eingeschlossen hat, gründeten die Gutsbesitzer aus dem lettischen Teil von Livland Anfang 1848 noch ihren eigenen Verein, der zuerst Landwirtschaftlicher Verein von Wenden-Wolmar-Walk [Võnnu-Volmari-Valka] genannt wurde, 1866 aber in Südlivländischen Gemeinnützigen Landwirtschaftlichen Verein umbenannt wurde und sein Wirkungsfeld nach Riga verlagerte. Von den provinziellen Tochtervereinen wurde als letzter im Jahr 1877 der Werroer Landwirtschaftliche Verein gegründet.

Ab dem letzten Viertel des 19. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts kamen zu den Tochtervereinen der LS eine ganze Reihe von Fachvereinen hinzu, deren Wirkung sich über das ganze Gouvernement (einige auch über alle baltischen Gouvernements) erstreckte (Baltischer Forstverein (1867), Verband Baltischer Rindviehzüchter (1885), der im Jahr 1902 in Verband baltischer Anglerviehzüchter (1904) und Verband livländischer Holländer-Friesenviehzüchter (1904) aufgespaltet wurde, Verein zur Förderung der livländischen Pferdezücht (1897), Livländischer Verein zur

Förderung der Frauenarbeit (1897), Livländischer Samenbauverband (1900), Livländischer Gartenbauverein (1901), Baltischer Moorverein (1908), Baltischer Verein von Züchter kaltblütiger Pferde (1912)) und innerhalb eines Pfarrbezirks wirkende Landwirtschaftsvereine (Im lettischen Teil von Livland Rujen [Ruhja/Rūjiena] (Statut bestätigt 1877), Salismünde [Salatsi/Salacgrīva] (1884), Posendorf [Pociems] (1888), Smilten-Palzmar-Hofmeisterhof-Adsel [Smiltene-Palsmane-Aumeisteri-Gaujiena] (1884), Vendzava (1897) und Lemsal-Sunyel-Allasch [Limbaži-Suntaži-Allaži] (1904), in dem estnischen Teil die Landwirtschaftsvereine von Fennern [Vändra] (1895), Kodkafer [Kodavere] (1896), Rappin [Räpina] (1898) und Lais [Laiuse] (1900) und der Imkerverein von Kannapäh-Antzen [Kanepi-Antsla] (1891)). Zu den Fachvereinen gehörten fast ausschließlich deutschbaltische Gutzbesitzer und Fachwissenschaftler, aber bei den Vereinen einzelner Pfarrbezirke, die als Tochtervereine der LS gegründet wurden, handelte es sich um sogenannte Mischvereine, in denen außer Gutsbesitzern und Gutsbeamten auch estländische oder lettländische Hofbesitzer mitwirkten. Der größte Teil der estländischen und lettländischen landwirtschaftlichen Vereine waren trotzdem von Anfang an selbstständig, und auch in den obengenannten Mischvereinen hatten die Kleinbauern schon Anfang des 20. Jahrhunderts die Zügel in der Hand. Im Jahr 1915 besaßen 26 Vereine einen verfassungsmäßigen Status als Tochtervereine der Sozietät, wobei sich die Hauptquartiere von sechs Vereinen im Haus der Sozietät in Dorpat, Schloßstraße [Lossi tänav] 1/3 befanden.

Im Vergleich zu Livland mit seinem aktiven und engen Netz der Vereine dauerte die Vereinsgründung im Gouvernement Estland viel länger, und es gab auch weniger Vereine sowohl unter den deutschbaltischen Großbauern als auch unter den estländischen Kleinbauern. Während der ersten dreißig Jahre waren die Großbauern aus dem Estländischen Gouvernement nur durch den Estländischen Landwirtschaftlichen Verein miteinander verbunden. Die großen Veränderungen bei der Umstellung der estländischen Landwirtschaft fanden in den Jahren 1860-1870 statt, als auch die Tochtervereine des Estnischen Landwirtschaftlichen Vereins innerhalb der Landkreise Wierland [Virumaa] (1869) und Wiek [Läänemaa] (1872) gegründet wurden. Von den Fachvereinen

waren in Estland mit wechselhaftem Erfolg tätig der Estländische Wildschutzverein und der Gartenbau-Verein.

Erst eine Zeitlang nach der Gründung der Kurländischen Ökonomischen Gesellschaft (=KÖG) und des Landwirtschaftsvereins von Goldingen (1839) wurden in Kurland vier weitere Landwirtschaftsvereine gegründet: in Tuckum [Tukums] (1867), in Doblen [Dobele] (1871), in Friedrichstadt [Jaunjelgava] (1877) und in Talsen [Talsi] (1878). Da es in den Vereinen schon genug Mitglieder aus der KÖG gab, haben die Vertreter der obengenannten Lokalvereine im Jahr 1879 entschieden, sich als Zweigverein des Hauptvereins KÖG zu betrachten.

Aus all dem wird ersichtlich, dass sich dank der LS gerade in Livland das dichteste, verschiedenartigste und geschäftigste Netz der deutschbaltischen landwirtschaftlichen Vereine herausgebildet hat.